

फोकस महिलांवर:

भारताच्या कला आणि संस्कृती
क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समीकरणं

January 2024

सामग्री सारणी

प्रस्तावना

04

आभार

05

सारांश आणि शिफारसी

06

परिचय

10

भारतातील लिंग, कला आणि संस्कृती

13

ट्रेंड विश्लेषण

36

भागधारक (स्टेकहोल्डर) विश्लेषण

39

शिफारशी

47

निष्कर्ष

50

संदर्भ

52

प्रस्तावना

शाश्वत विकास साधण्यासाठी स्त्री-पुरुष समानता, आणि महिला व मुलींचे सशक्तीकरण हे मूलभूत आहे, हे सर्वत्र मान्य केले जाते. युनायटेड किंग्डमची सांस्कृतिक संबंध संस्था म्हणून ब्रिटिश कौन्सिल स्वतःच्या पुढाकारांद्वारे स्त्री-पुरुष समानतेवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडण्यासाठी समर्पित आहे. आमचा ठाम विश्वास आहे की सर्वसमावेशक, पारदर्शी आणि समृद्ध समाज निर्माण करण्यासाठी स्त्री-पुरुष समानता आणि महिलांचे सक्षमीकरण आवश्यक आहे.

भारताच्या जी20 अध्यक्षपदाच्या काळात प्रसिद्ध झालेल्या 'G20 कल्चर: शेपिंग द ग्लोबल नॅरेटिव्ह फॉर इन्क्लुझिव्ह ग्रोथ' शीर्षकाचा अहवाल देशाच्या विकासात संस्कृतीच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर भर देतो. श्री. अमिताभ कांत, भारताचे G20 शेरपा, भारताच्या G20 अध्यक्षपदाच्या केंद्रस्थानी असलेल्या 'वसुधैव कुटुंबकम' या खोलवर रुजलेल्या प्राचीन तत्त्वज्ञानाला त्यांच्या प्रस्तावनेत ठळकपणे मांडतात, जे भारतीय परंपरेत अंतर्भूत असलेली सर्वसमावेशकता, शाश्वतता आणि परस्परसंबंधाची मूल्ये प्रतिबिंबित करतात. शिवाय, अहवाल स्त्री-पुरुष समानता आणि सांस्कृतिक वारसा, उपजीविका आणि शाश्वतता यांच्यातील महत्त्वपूर्ण संबंध अधोरेखित करतो. हा दृष्टीकोन ब्रिटिश कौन्सिलच्या कला आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रातील प्रयत्नांशी जुळतो, जिथे सर्जनशील अभिव्यक्तीद्वारे परस्पर समंजसपणा आणि सहयोग वाढवणे, नावीन्य, सर्वसमावेशकता आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या जागतिक समुदायांना प्रोत्साहन देणे यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

ब्रिटिश कौन्सिलने हे लिंग विश्लेषण भारतातील त्यांच्या कार्यासंदर्भातील स्त्री-पुरुष असमानतेची सखोल माहिती मिळवण्यासाठी केले आहे. त्यांच्या उपक्रमांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचे सर्व निकष आणि नियम पाळले जावेत अशी धोरण राबवणे हा त्यामागचा मुख्य उद्देश होता. या अभ्यासात सांस्कृतिक पूर्वाग्रह, सामाजिक नियम, लिंग स्टिरियोटाइप आणि सर्जनशील व्यवसायांमधील स्त्रियांच्या अनुभवांवर विपरित परिणाम करणारे संरचनात्मक अडथळे तपासण्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. यामध्ये ब्रिटिश कौन्सिलचा सहभाग असलेल्या विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे. महिलांच्या कामाची परिस्थिती, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उदय आणि स्त्री-पुरुष वेतनातील तफावत, यासारख्या महत्त्वाच्या पैलूंचा शोध घेण्यात आला आहे. याव्यतिरिक्त, विश्लेषणामध्ये संधाव्य सहयोग आणि भागीदारी ओळखण्याच्या उद्देशाने विविध भागधारकांचे कार्यक्रम, प्रकल्प आणि पद्धतींचे स्त्री-पुरुष दृष्टीकोनातून परीक्षण केले गेले.

ही निरीक्षण कला आणि संस्कृतीच्या कार्यक्रमांचे स्त्री-पुरुष दृष्टीकोनातून पुनरावलोकन करण्यासाठी खूप उपयुक्त होते. तथापि, आमच्या लक्षात आले की भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रासह, विशेषतः या क्षेत्रात अस्तित्वात असलेल्या स्त्री-पुरुष समस्यांबद्दल मर्यादित संशोधन, ज्ञान आणि अंतर्दृष्टी या अंतर्दृष्टी सामायिक करणे महत्त्वाचे आहे. या मताला आमच्या भागीदारांनीही समर्थन दिले.

मला आशा आहे की या अभ्यासातील निरीक्षण आणि शिफारशी भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानतेवर व्यापक चर्चा आणि पुढील कृती सुरू करण्यासाठी निमित्त ठरतील.

अॅलिसन बॅरेट एमबीई

ब्रिटिश कौन्सिल इंडियाचे संचालक

आभार

या अहवालाच्या विविध विभागांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी उदारपणे आपला वेळ आणि कौशल्य समर्पित करणाऱ्या खालील व्यक्तींचे आम्ही मनापासून आभार मानतो. त्यांच्या विधायक अभिप्राय आणि विचारशील टिप्पण्यांमुळे सामग्रीची गुणवत्ता आणि परिपूर्णता मोठ्या प्रमाणात सुधारली आहे. या प्रकल्पाच्या अंतिम परिणाम घडवण्यात त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा ठरला आहे.

अनन्या भट्टाचार्य

संचालक

बांगलानाटक डॉट कॉम

प्रिया कृष्णमूर्ती

संस्थापक आणि सीईओ

200millionartisans.org

अमी पटेल

वरिष्ठ संचालक

बिझनेस डेव्हलपमेंट अँड रीजनअर्थ, इंडस्ट्री
फाउंडेशन

शुची कपूर

चेन्नई फोटो बिनाले फाउंडेशन आणि सीपीबी
लर्निंग लॅबचे सह-संस्थापक आणि संचालक

अर्चना प्रसाद

संस्थापक

Gooye.AI | BeFantastic.in | Dara.network | Jaaga.in

तेजस्वी जैन

संस्थापक संचालक

रेरीती फाउंडेशनचे

सलोनी मित्तल

व्यवस्थापकीय संपादक

पेंग्विन रँडम हाऊस इंडिया

सुचिस्मिता उकील

संपादक

ट्रस्टेड मीडिया ब्रँड

लेखक

दीपा सुंदर राजन

सीनियर कन्सल्टंट

जेंडर अँड इंकलुजन, ब्रिटीश कौन्सिल

पारमिता चौधरी

प्रमुख, आर्ट्स क्रिएटिव्ह इकनॉमी

ब्रिटीश कौन्सिल, भारत

सल्लागार

डेल्फिन पावलिक

उपसंचालक, कला विभाग

ब्रिटीश कौन्सिल, भारत

सारांश आणि शिफारसी

ब्रिटिश कौन्सिल एक सांस्कृतिक संबंध संस्था म्हणून स्त्री-पुरुष समानतेला खूप महत्त्व देते. कला आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रातील आमचे प्रयत्न महिला नेतृत्वाच्या पुढील पिढीला कौशल्य आणि नेटवर्क प्रदान करून त्यांना सक्षम बनवण्यावर केंद्रित आहेत. याव्यतिरिक्त, आम्ही सांस्कृतिक संस्थांना समावेशक धोरणे विकसित करण्यासाठी, महिला कलाकारांच्या आंतरराष्ट्रीय ओळख आणि प्रमुखतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी, स्त्री-पुरुष रूढींना आव्हान देण्यासाठी, महिलांच्या नेतृत्वाखालील सर्जनशील उपक्रमांच्या वाढीला चालना देण्यासाठी आणि त्यांच्या यशात येणारे अडथळे दूर करण्यासाठी प्रयत्नशील आहोत.

हे परिणाम साध्य करण्यासाठी, विशिष्ट संदर्भात स्त्री-पुरुषांमधील सत्ता समीकरणांचं सर्वसमावेशक आकलन असणे अत्यावश्यक आहे, ज्यामुळे लिंग विश्लेषणाची गरज निर्माण होते. जरी आम्ही "लिंग" या संज्ञेचे व्यापक आणि विविध अर्थ मान्य करत असलो तरी, हा अहवाल प्रामुख्याने महिला आणि मुलींवर केंद्रित आहे.

भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रात स्त्री-पुरुष असमानता कशी प्रकट होते, प्रबलित होते आणि या असमानतेला आव्हान कसे दिले जाते याचे विश्लेषण हा अहवाल करतो. संबंधित धोरणे, सांख्यिकी माहिती, उपलब्ध संशोधन आणि कला-संस्कृतीतील स्त्री-पुरुष असमानतेच्या प्रमाणात आणि परिणामांवरील दृष्टीकोन यांची छाननी हा अहवाल करतो. स्त्री-पुरुष समानतेबाबत माहितीकोषात भर घालण्याचा हा प्रयत्न आहे. या अहवालातील निरीक्षण आणि पुरावे हे धोरणकर्त्यांशी चर्चा करण्यासाठी, आणि या क्षेत्रात लिंगसमावेशक धोरणं बनावीत याबाबत प्रभाव पाडण्यासाठी वापरली जाऊ शकतात. याव्यतिरिक्त, ही निरीक्षण लिंग-संवेदनशील/परिवर्तनात्मक उपक्रमांच्या विकासातही वापरली जाऊ शकतात.

हा अभ्यास मुख्यत्वे दुय्यम संशोधन आणि ब्रिटिश कौन्सिलच्या अंतर्गत आणि बाह्य भागधारकांच्या निवडक गटाशी झालेली चर्चा यावर आधारित आहे. यात हस्तकला, शाश्वत फॅशन, साहित्य, संगीत, संग्रहालये, सर्वसमावेशक शहरे, संस्कृती, कला आणि तंत्रज्ञान, सण आणि द्विवार्षिक कला प्रदर्शन या सारखे विविध विषय समाविष्ट आहेत. हे भारतातील ब्रिटिश कौन्सिलशी संबंधित भागधारकांच्या सूचक सूचीच्या स्त्री-पुरुष समानता आदेशांवर देखील लक्ष देते.

अभ्यास केलेल्या क्षेत्रांच्या आधारे, भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील महिलांसमोरील प्रमुख आव्हाने:

निम्न स्तरावर अत्याधिक प्रतिनिधित्व

जरी या अभ्यासात संपूर्ण क्षेत्राचा एकंदर अंदाज लावता आला नसला तरी अनेक विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांची संख्या जास्त आढळून येते, विशेषतः निम्न स्तरामध्ये.

आर्थिक आव्हाने

महिला उद्योजकांना, विशेषतः MSME क्षेत्रातील, मर्यादित जागरूकतेमुळे आणि अर्थ पुरवठा मिळवण्यात अडथळे असल्यानं अनेक अडचणींना सामना करावा लागतो.

असुरक्षित काम

महिलांचा सहभाग बहुधा फ्रीलान्स, अर्धवेळ, प्रकल्प-आधारित, कंत्राटी किंवा अनिशित कामात अधिक आढळला आहे.

डिजिटल डिवाइड

ग्रामीण आणि शहरी भागातील असमानता, गरिबी, पितृसत्ताक पद्धती आणि सांस्कृतिक निकष महिलांना डिजिटल तंत्रज्ञान मिळवण्यात आणि त्याचा लाभ घेण्यात अडथळा आणतात.

स्त्री-पुरुष वेतनातील तफावत

स्त्री-पुरुष वेतनातील तफावत ही कायमची समस्या आहे, जिथे महिलांच्या कामाचे मूल्य कमी लेखले जाते.

लिंग-आधारित हिंसा

लिंग-आधारित हिंसा, जसे की स्त्री-पुरुष छळ आणि स्त्रियांना वस्तू म्हणून पाहणे, विविध सर्जनशील व्यवसायांमध्ये प्रचलित आहे.

स्त्री-पुरुष भेदभाव

लिंगभेदामुळे करिअरच्या संधींमध्ये अडथळे निर्माण होतात.

सुरक्षित सार्वजनिक ठिकाणं

सार्वजनिक ठिकाणी सुरक्षिततेची चिंता महिलांच्या येण्या-जाण्यावर परिणाम करते, ज्यामुळे आर्थिक आणि सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची आणि लाभ घेण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते.

नेतृत्वाती अभाव

नेतृत्व आणि निर्णय घेण्याच्या पदांवर महिलांचा सतत अभाव दिसतो आढळला आहे.

धोरण अंमलबजावणी आणि वास्तवातील अंतर

धोरणांमध्ये दिलेली आश्वासनं आणि प्रत्यक्ष काम करताना आलेले अनुभव यामध्ये कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील महिलांना बराच फरक आढळतो.

शिफारशी

1. कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील लिंग समस्यांचे भक्कम पुरावे गोळा करणे

- ◆ महिलांचे प्रतिनिधित्व, योगदान आणि नेतृत्व यावर लक्ष केंद्रित करून भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समस्यांवरील संशोधनात गुंतवणूक करणे
- ◆ कॉन्फरन्स, सेमिनार आणि भागधारकांच्या सल्लामसलतींद्वारे, विशेषतः तळागाळातील सर्वांपर्यंत ज्ञान पोहोचेल याची सोय करणे
- ◆ कार्यक्रम हस्तक्षेपासाठी देखरेख आणि मूल्यमापन प्रणालीमध्ये लिंग हा महत्त्वाचा निकष बनवणे

2. महिला कलाकार आणि सर्जनशील महिला कर्माचाऱ्यांसाठी संधी निर्माण करणे

- ◆ कार्यक्रम, प्रशिक्षण, नेतृत्व आणि मार्गदर्शन उपक्रम, कला संस्था आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यातील सहयोग आणि भागीदारी याद्वारे महिला कलाकारांच्या क्षमता वाढीला चालना देणे.
- ◆ कला आणि संस्कृती क्षेत्रात कल्पनांची देवाणघेवाण करण्यासाठी, सहयोग करण्यासाठी आणि दृश्यमानता वाढवण्यासाठी महिला कलाकारांसाठी नेटवर्किंग प्लॅटफॉर्मची स्थापना करणे.

3. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी बहुस्तरीय सहयोग आणि भागीदारी स्थापना करणे

- ◆ भारताच्या आगामी संस्कृती धोरणामध्ये लिंग समानता आणण्याचा मुद्दा उचलून धरणे
- ◆ विद्यमान धोरणांमध्ये लिंग विचारांचे एकत्रिकरण करण्यासाठी, आणि सर्जनशील क्षेत्रातील महिलांच्या उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या प्रमुख कार्यक्रमांमध्ये सहकार्य करण्यासाठी सरकारी मंत्रालयांशी संलग्न होणे.
- ◆ राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मानकांचे पालन करून स्त्री-पुरुष समानता उपक्रम आणि लिंग-केंद्रित कार्यक्रम चालविण्यासाठी कला संस्था आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यातील भागीदारी वाढवणे.

01

परिचय

आणि महिला सक्षमीकरणाच्या महत्त्वावर विशेष भर देते. समानता हा मूलभूत मानवी हक्क आहे. महिलांचे सक्षमीकरण आणि स्त्री-पुरुष समानतेला चालना देणे याचा दूरगामी प्रभाव पडतो, ज्यामुळे शाश्वत विकासाला गती मिळू शकते.

जागतिक स्तरावर, ब्रिटीश कौन्सिलचे कला आणि संस्कृतीमधील कार्य लिंग समानतेवर लक्ष केंद्रित करते:

- ◆ सांस्कृतिक क्षेत्रे आणि सर्जनशील उद्योगांमधील पुढच्या पिढीतील महिला नेत्यांमध्ये कौशल्ये आणि नेटवर्क सुधारणे
- ◆ स्त्री-पुरुष तफावत दूर करणारी अधिक समावेशक धोरणे आणि पद्धती विकसित आणि अंमलात आणण्यासाठी सांस्कृतिक संस्था आणि मध्यस्थाना समर्थन देणे
- ◆ आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिला कलाकार आणि सांस्कृतिक व्यावसायिकांची दृश्यमानता (डिजिबिलिटी), ओळख आणि प्रभाव सुधारणे
- ◆ कला आणि सर्जनशील उद्योगांद्वारे समज आणि लिंग स्टिरियोटाइप शोधणे
- ◆ महिलांच्या नेतृत्वाखालील सर्जनशील उपक्रमांची संख्या आणि आकार वाढण्यास समर्थन देणे आणि लिंग संबंधित अडथळ्यांना तोंड देणे.

ब्रिटीश कौन्सिलचे भारतातील कला आणि संस्कृती कार्यक्रम 'पारंपारिक' कला क्षेत्रांचा विस्तार करून, नवीन क्युरेटोरियल आवाज जोपासणे आणि अधिक समावेशक आणि प्रवेशयोग्य कला लँडस्केप तयार करण्यासाठी सर्जनशील उद्योजकांना सक्षम बनवून कला प्रेक्षकांना विविधता आणण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. प्रेक्षक वैविध्य आणण्याच्या महिला नेत्यांना आणि कलाकारांना पाठिंबा देणे हा आमच्या प्रोग्रामिंगचा मुख्य पैलू आहे.

उद्देश आणि उद्दिष्टे

लिंग विश्लेषण ही एक प्रक्रिया आहे जी पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील सामर्थ्य गतिशीलता, त्यांच्या संसाधनांमध्ये प्रवेश, क्रियाकलाप आणि एका निश्चित संदर्भातील मर्यादा यावर प्रश्न आणि विश्लेषण करते.¹

कला आणि सर्जनशील उद्योग शाश्वत विकासासाठी योगदान देणारे नवीन अनुभव आणि विषयाची समज देऊन स्त्री-पुरुष समानता संबोधित करण्यासाठी संधी देतात. त्यांच्याकडे कौशल्य, पायाभूत सुविधा, लिंग-संवेदनशील किंवा परिवर्तनात्मक कला कार्यक्रम आणि सांस्कृतिक बदल यासारखे वारसा सोडण्याची शक्ती आहे, ज्याचा स्त्री-पुरुष समानतेवर दीर्घकालीन प्रभाव पडू शकतो.

तथापि, UNESCO² एका अहवालानुसार, संस्कृती आणि सर्जनशील क्षेत्रांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल सर्वसमावेशक डेटा आणि पुरावे यांच्या उपलब्धतेमध्ये विसंगती आहे. यामुळे शिक्षित करण्याच्या प्रयत्नांना आणि धोरण-निर्धारणावर प्रभाव टाकण्यास तसेच लिंग-प्रतिसादात्मक उपक्रमांच्या विकास आणि अंमलबजावणीमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

या लिंग विश्लेषण अहवालाचा उद्देश भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील प्रमुख लिंग-संबंधित आयामांचे विहंगावलोकन प्रदान करणे आहे. याद्वारे, ब्रिटिश कौन्सिलचे उद्दिष्ट खालीलप्रमाणे आहे:

- ◆ भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानतेवर माहितीचा आधार मजबूत करण्यासाठी योगदान देणे
- ◆ धोरणकर्त्यांशी संलग्न होण्यासाठी, लिंग-समावेशक धोरण तयार करण्यासाठी माहिती देण्यासाठी आणि प्रभावित करण्यासाठी अंतर्दृष्टी आणि पुरावे वापरणे
- ◆ भारतातील कला आणि संस्कृती उपक्रमांच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये लिंग विचारांचे एकत्रीकरण.

¹British Council, "Guide to addressing gender equality (2018) https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/gender_guide_external_july_2019.pdf

²Bridget Conor, "Gender & Creativity, Progress on the Precipice" UNESCO 2005 Convention Global Report Series, Special Edition 2021, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375706> accessed 13 September 2023

कार्यपद्धती

हा अभ्यास प्रामुख्याने दुय्यम संशोधनावर आधारित आहे. ज्यामध्ये अभ्यास, अहवाल आणि सार्वजनिक डोमेनमध्ये उपलब्ध असलेले राखाडी साहित्य तसेच ब्रिटिश कौन्सिलचे स्वतःचे संशोधन समाविष्ट आहे. या अभ्यासासाठी संबंधित सरकारी धोरणे आणि कार्यक्रमांचा लक्षित शोध घेण्यात आला आहे. ब्रिटिश कौन्सिल ज्या निवडक भागधारकशी संलग्न आहे त्यांच्या कला आणि संस्कृतीच्या धोरणांबद्दलची माहिती देखील लिंग दृष्टीकोनातून संकलित आली आहे.

ब्रिटिश कौन्सिलने पुढे कला आणि संस्कृतीत लिंगावर काम करणाऱ्या बाह्य तज्ञ आणि अभ्यासकांच्या गटाशी सल्लामसलत केली आहे. त्यांचा अभिप्राय या अभ्यासात समाविष्ट करण्यात आला आहे.

अभ्यासाच्या मर्यादा

- ◆ भारताच्या कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष प्रश्न व्यापक आहेत, आणि हे विश्लेषण फक्त त्या क्षेत्रांवर केंद्रित आहे जेथे ब्रिटिश कौन्सिल सक्रिय आहे, आणि ज्यामध्ये त्यांचे कौशल्य आहे.
- ◆ दुय्यम संशोधन सार्वजनिकरित्या उपलब्ध स्रोतांकडून प्राप्त डेटा, दृष्टीकोन आणि पुरावे यावर आधारित आहे. सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्रातील मर्यादित संशोधन, डेटा आणि पुराव्यांमुळे माहितीतील तफावत अस्तित्वात असल्याचे अभ्यासात आढळून आले आहे, परंतु आम्ही मान्य करतो की विद्यमान डेटा आणि अंतर्दृष्टी असू शकतात जी आम्हाला अद्याप सापडली नाहीत.
- ◆ भागधारकाचे (स्टेकहोल्डर) विश्लेषण केवळ मुख्य भागधारकांवर केंद्रित आहे ज्यांच्याशी ब्रिटिश कौन्सिल नियमितपणे संवाद साधते. आम्ही ओळखतो की स्त्री-पुरुष समानता क्षेत्रातील अतिरिक्त भागधारक असू शकतात ज्यांचा या अभ्यासात समावेश नाही.

02

भारतातील लिंग, कला आणि संस्कृती

युनेस्कोच्या मते, सांस्कृतिक अभिव्यक्तीच्या खऱ्या श्रेणीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि कलात्मक प्रयत्नांमध्ये आणि सांस्कृतिक रोजगारामध्ये समान संधी प्रदान करण्यासाठी स्त्री-पुरुष समानता प्राप्त करणे महत्त्वपूर्ण आहे. UNESCO³ ने 2021 मध्ये केलेल्या अलीकडील अभ्यासात, युनेस्को इन्स्टिट्यूट ऑफ स्टॅटिस्टिक्स (UIS) च्या डेटावरून असे दिसून आले आहे की 72 देशांमधील सांस्कृतिक आणि सर्जनशील उद्योगांमध्ये महिलांचा वाटा सुमारे 47 टक्के आहे.⁴

त्यांचे उल्लेखनीय प्रतिनिधित्व असूनही, महिलांना अजूनही रोजगारातील मर्यादित संधी, न्याय्य मोबदला आणि नेतृत्व पदे यासारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. COVID-19 साठीच्या रोगाने या आधीपासून असलेल्या असमानता आणखी तीव्र केल्या आहेत. तथापि, सांस्कृतिक आणि सर्जनशील उद्योगांमधील लिंग असमानतेचा मागोवा घेणाऱ्या आकडेवारीच्या अभावामुळे, महिलांवर महामारीचा प्रभाव किती आहे हे निश्चित करणे कठीण आहे. काही अभ्यासांमध्ये विनामोबदला काळजी घेण्याच्या जबाबदाऱ्या, लिंग-आधारित हिंसा आणि लिंग डिजिटल विभाजनामध्ये लक्षणीय वाढ दिसून आली आहे, ज्यामुळे सांस्कृतिक आणि सर्जनशील कार्याबलांमधून बाहेर पडणाऱ्या महिलांच्या संख्येत वाढ झाली आहे.

जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था असलेल्या भारताकडे वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक वारसा आहे जो त्याच्या सॉफ्ट पॉवरमध्ये महत्त्वपूर्ण

भूमिका बजावतो. 2019-20 मध्ये रु 50,000 कोटी रुपये (US \$6.14 अब्ज) मूल्य असलेल्या भारतातील सर्जनशील अर्थव्यवस्था आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये इतर कोणत्याही व्यावसायिक क्षेत्राच्या तुलनेत महिलांचे प्रतिनिधित्व जास्त आहे.⁵ संशोधन असे सूचित करते की सर्जनशील भूमिकांमध्ये (27.89%) महिलांच्या रोजगाराचे प्रमाण गैर-सर्जनशील भूमिकांमध्ये (24.33%) पेक्षा जास्त आहे. शिवाय, भारतातील एकूण महिला रोजगार दराला (24.62%) मागे टाकले आहे, परिणामी 11.08 लाख सर्जनशील महिला कामगारांची लक्षणीय संख्या आहे.⁶ जरी सर्जनशील आणि नॉन-क्रिएटिव्ह दोन्ही क्षेत्रांमध्ये लैंगिक वेतनातील तफावत कायम असली तरी, नंतरच्या काळात हे अंतर अधिक व्यापक आहे, जे सर्जनशील पदांमध्ये अधिक लिंग समावेशकतेच्या शक्यता सूचित करते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्राचे महत्त्व, या व्यवसायांमध्ये महिलांची लक्षणीय उपस्थिती आणि वाढीव समावेशकतेची क्षमता लक्षात घेता, हा विभाग भारताच्या सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समस्यांवरील दुय्यम माहितीचे परीक्षण करतो. हे सूचीबद्ध विषयांची समकालीन, संदर्भात्मक आणि सर्वसमावेशक समज प्रदान करण्यासाठी सार्वजनिकरित्या उपलब्ध संशोधन आणि डेटाचे मूल्यमापन करते, विशेषतः 2023 मध्ये भारताच्या G20 अध्यक्षपदाच्या संदर्भात.

या विभागात खालील बाबींचा समावेश असेल:

हस्तकला आणि
शाश्वत फॅशन

साहित्य

संगीत

संग्रहालये

सर्वसमावेशक शहरे
आणि संस्कृती

कला आणि
तंत्रज्ञान

सण आणि
द्विवार्षिक

संशोधन, डेटा
आणि पुरावे

³ UNESCO, March 8, 2021.

<https://www.unesco.org/en/articles/new-unesco-publication-investigates-state-gender-equality-cultural-and-creative-sectors#:~:text=The%20report%20also%20highlights%20innovative,artistic%20work%20and%20cultural%20employment.,> Accessed on 14, July 2023

⁴ Connor, "Gender & Creativity", 14

⁵ G20 Culture Working Group Background Paper: Promotion of Cultural and Creative Industries and Creative Economy. UNESCO, 2023.

<https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2023/04/India%20CWG%20Background%20Paper%20Priority%203.pdf>. Accessed on 14 July 2023

⁶ Prateek Kukreja, Havishay Puri, and Dil Bahadur Rahut. Working paper. Creative India: Tapping the Full Potential. Asian Development Bank Institute, December 2022. <https://doi.org/10.56506/KCBI3886>. Accessed on 14 July 2023

हस्तकला आणि शाश्वत फॅशन

देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा रोजगार देणारा भारताचा वस्त्रोद्योग आणि परिधान उद्योग रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. इन्व्हेस्ट इंडियाच्या मते, हे क्षेत्र 45 दशलक्ष लोकांना थेट रोजगार देते आणि संबंधित उद्योगांमध्ये अतिरिक्त 100 दशलक्ष लोकांना मदत करते. कापूसचा सर्वात मोठा जागतिक उत्पादक आणि कापूस, ताग आणि रेशीम यांसारख्या नैसर्गिक तंतूंचा प्रमुख पुरवठादार म्हणून भारताचा गौरव आहे. किंबहुना, जगभरात हाताने विणलेल्या कापडाच्या उत्पादनात याचा 95 टक्के वाटा आहे. केवळ कापसाच्या लागवडीमुळे 5.8 दशलक्ष शेतकरी आणि संबंधित क्षेत्रातील 40-50 दशलक्ष लोकांना आधार मिळतो.⁷

वस्त्रोद्योग मंत्रालयानुसार, मानवनिर्मित फायबर कापडाचा जागतिक स्तरावर निर्यात करणारा भारत हा सहाव्या क्रमांकावर आहे. भारतीय वस्त्रोद्योगात चार मुख्य विभागांचा समावेश होतो: (1) आधुनिक कापड गिरण्या, (2) स्वतंत्र यंत्रमाग, (3) हातमाग आणि (4) वस्त्रे.⁸ ही चर्चा भारतातील हातमाग आणि वस्त्र क्षेत्रातील लैंगिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित करते, या दोन्ही क्षेत्रात महिला कामगारांची लक्षणीय उपस्थिती आहे. याव्यतिरिक्त, हे हस्तनिर्मित आणि हस्तकला-आधारित सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (HCM) क्षेत्रातील महिला उद्योजकतेचे थोडक्यात वर्णन करते.

हातमाग क्षेत्र

चौथ्या अखिल भारतीय हातमाग जनगणनेनुसार (2019-20), भारतात 3.15 दशलक्ष कुटुंबे हातमाग उद्योगामध्ये गुंतलेली आहेत, ज्यामध्ये विणकाम आणि इतर संबंधित कामांचा समावेश आहे. यातील बहुसंख्य, 88.7 टक्के कुटुंबे ग्रामीण भागात आहेत. सर्व हातमाग कामगारांपैकी 72 टक्के महिला आहेत. जनगणनेत असेही दिसून आले आहे की अंदाजे 25 टक्के विणकरांनी औपचारिक शिक्षण घेतलेले नाही, तर 14 टक्के लोकांनी प्राथमिक शाळा पूर्ण केलेली नाही. पुरुष विणकर सामान्यतः पूर्णवेळ काम करतात, तर महिला विणकर, विशेषतः ग्रामीण भागात, अर्धवेळ काम करतात. महिला संलग्न कामगारांची संख्या त्यांच्या पुरुष समकक्षांपेक्षा जवळजवळ दुप्पट आहे.

शिवाय, जवळपास एक तृतीयांश महिला संलग्न कामगारांनी प्राथमिक शाळा पूर्ण केलेली नाही किंवा कोणतेही औपचारिक शिक्षण घेतलेले नाही. आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, विणकाम कार्यात गुंतलेल्या व्यक्ती या व्यवसायात दरवर्षी 208 दिवस काम करतात. भारताच्या जनगणनेनुसार, मुख्य कामगारांची व्याख्या अशी केली जाते जे वार्षिक किमान 180 दिवस काम करतात. हातमाग क्षेत्रातील व्यक्ती दरवर्षी 208 दिवस काम करतात हे लक्षात घेता ते सर्व मुख्य कामगार म्हणून पात्र ठरतात. तथापि, लिंग आणि स्थानावर आधारित अधिक तपशीलवार विश्लेषणावरून असे दिसून येते की 75.6 टक्के पुरुष कामगार पूर्णवेळ काम करतात, तर 60.6 टक्के महिला कामगार अर्धवेळ काम करतात. ग्रामीण भागात, महिला कामगारांसाठी ही टक्केवारी 63.5 टक्क्यांपर्यंत वाढते.

महिला विणकरांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या अलीकडील वृत्त अहवालात उत्तर प्रदेशातील हातमाग क्षेत्रातील कामगारांची लिंगानुसार विभागणी अधोरेखित करण्यात आली आहे. स्त्रिया सहसा त्यांच्या घरात लूम चालवण्याची जबाबदारी घेतात, तर पुरुष नफा वाटून न घेता उत्पादन आणि विपणन हाताळतात. संबंधित कामांमध्ये बहुसंख्य असूनही, महिलांच्या श्रमाकडे वारंवार दुर्लक्ष केले जाते आणि त्यांना उचित मोबदला दिला जात नाही.⁹

हातमाग जनगणना डेटा देखील महिला आणि पुरुष विणकरांमधील आर्थिक समावेशामध्ये लक्षणीय असमानता दर्शवितो, पुरुष विणकरांच्या 37.8 टक्के तुलनेत केवळ 17.6 टक्के महिला विणकरांकडे बँक खाती आहेत. शहरी भागातील महिला विणकरांना बँकिंग सेवांमध्ये 37 टक्के अधिक चांगला प्रवेश असल्याचे दिसून येते.

ही आकडेवारी एकत्रितपणे या उद्योगात प्रचलित लिंग पूर्वाग्रह आणि असमानता दूर करण्याची तातडीची गरज सूचित करते. अर्धवेळ, कंत्राटी आणि अनौपचारिक रोजगाराचा प्रसार, वित्तीय सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, असे सूचित करते की एसडीजी उद्दिष्टे 5 आणि 8¹⁰ मध्ये नमूद केल्यानुसार विणकाम समुदायातील महिलांसाठी लैंगिक समानतेच्या दिशेने प्रगती आणि सभ्य कामाच्या परिस्थितीची प्राप्ती कमी असू शकते.

⁷"India - Knitting the Future", Invest India, accessed on 22 Jun. 2023, <https://www.investindia.gov.in/sector/textiles-apparel>

⁸S. Sudalaimuthu, and S. Devi. "Handloom Industry in India." Fibre2Fashion, July 2007. <https://www.fibre2fashion.com/industry-article/2269/handloom-industry-in-india#:~:text=One%20of%20the%20earliest%20to,largest%20employment%20generator%20after%20agriculture.&text=ROLE%20OF%20HANDLOOM%20SECTOR%3A,role%20in%20the%20country's%20economy,> accessed on 14 July 2023

⁹Hiba Rahman, 'Patriarchy And Weaving: The Curious Case Of Uttar Pradesh's Women Weavers', Feminism in India, 9 Jan, 2023, <https://feminisminindia.com/2023/01/09/patriarchy-and-weaving-the-curious-case-of-uttar-pradeshs-women-weavers/> accessed on 22 Jun. 2023

¹⁰SDG Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls. ; SDG Goal 8: Promote sustained, inclusive and sustainable economic growth, full and productive employment and decent work for all

परिधान क्षेत्र

भारत, कापड आणि कपड्यांचा सहावा सर्वात मोठा निर्यातदार, सुमारे 45 दशलक्ष लोकांना रोजगार देतो, त्यापैकी जवळपास 70 टक्के महिला आहेत.¹¹ चेन्नई आणि बंगलोर सारख्या ठिकाणी, वस्त्र उद्योगातील 80-90 टक्के कामगार महिला आहेत,¹² ज्यामुळे दक्षिणेकडील समूह देशाच्या इतर भागांच्या तुलनेत अधिक 'महिलाभिमुख' बनतात.

महिला परिधान कामगारांवर केलेल्या संशोधनातून अनेक आव्हाने समोर येतात. 'स्त्रिया कमी कुशल आहेत आणि म्हणून पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले पाहिजे' या

पितृसत्ताक कल्पनेवर आधारित, कमी वेतनाचा मुख्य मुद्दा आहे. या व्यतिरिक्त, सामाजिक-सांस्कृतिक नियम महिलांना बिनपगारी काळजी घेण्याच्या कामावर भार टाकतात, ज्यामुळे त्यांना स्पर्धात्मक आणि वेगवान उद्योगात दीर्घकाळ काम करण्यापासून परावृत्त केले जाते. महिला स्थलांतरितांना परिधान कामगार म्हणून कंत्राटी पद्धतीने काम देण्याच्या वाढत्या प्रवृत्तीमुळे त्यांच्या असुरक्षित परिस्थितीत भर पडत आहे. भारतीय परिधान उद्योगातील स्त्री-पुरुष पगारातील तफावत सर्वाधिक 34.6 टक्के आहे.¹³

तुम्हाला माहित आहे का?

तामिळनाडूमधील सुमंगली (विवाहित महिला) योजना आणि सक्तीचे श्रम:

हुंडा आणि जात यांसारख्या सामाजिक समस्यांपासून उद्धवलेल्या, सुमंगली योजनेत तामिळनाडूमधील वस्त्रोद्योगात 15-18 वर्षे वयोगटातील किशोरवयीन मुलींना स्वतःच्या हुंड्यासाठी पैसे मिळावेत या उद्देशाने त्यांना तीन-पाच वर्षांच्या करारावर कामावर ठेवले जात होते. तथापि, त्यांना कंपनी-नियंत्रित कंपाऊंडमध्ये राहणे, मर्यादित हालचाल, कामाचे दीर्घ तास, अनिवार्य ओव्हरटाइम आणि मानसिक आणि शारीरिक छळ यासह कठोर परिस्थितींना सामोरे जावे लागत होते. मानवतावादी संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे हे शोषण प्रकाशात आणले गेले, ज्यामुळे प्रमुख ब्रँड्सकडून या प्रथेचा निषेध करण्यात आला आणि त्यांच्या पुरवठादारांना नैतिक पद्धतीचे पालन करावे लागेल अशी धोरणे अंमलात आणण्यासाठी वचनबद्ध केले. ही योजना यामुळे अस्तित्वात नसली तरी, पुरवठा साखळीतही तत्सम शोषणात्मक मॉडेल्स अजून कायम राहतील अशी चिंता आहे.

रिंकू कुमारी, 'सुमंगली योजना': जाती-वर्ग पितृसत्ताक संबंधाद्वारे उपेक्षित तरुण मुलींना हुंडा मिळविण्यास भाग पाडले गेले', भारतातील स्त्रीवाद, 8 जून, 2022.

'<https://feminisminindia.com/2022/06/08/sumangali-scheme-maginalised-young-girls-made-to-earn-dowry-through-a-caste-class-patriarchal-nexus/> accessed on 23 June 2023

¹¹Factsheet: India's Clothing Industry', Femnet , <https://femnet.de/en/materials-information/country-profiles/india.html> accessed on 22 Jun. 2023

¹²Working Conditions Of Migrant Garment Workers In India A literature review', ILO 2017 https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_554809.pdf accessed on 22 Jun. 2023.

¹³Gunjan Sharma, 'A Critical Note on Women's Work in Indian Garment Manufacturing', Public Policy India, 10 Feb, 2023, <https://publicpolicyindia.com/2023/02/10/a-critical-note-on-womens-work-in-indian-garment-manufacturing/> accessed on 22 Jun. 2023

परिधान उद्योगातील आणखी एक समस्या म्हणजे डिझाइन, पॅटर्न मेकिंग आणि वस्त्र निर्मितीच्या इतर महत्त्वाच्या बाबींमध्ये कुशल भूमिकांमध्ये महिलांची अनुपस्थिती जाणवते. पारंपारिक 'खानदानी दर्जी' (कौटुंबिक शिंपी) प्रणाली अंतर्गत, या भूमिका पुरुष शिंपी किंवा 'मास्टरजी' साठी राखीव आहेत, ज्याचे कौशल्य वडीलांकडून मुलाकडे दिले जाते. महिलांना स्वतःचे डिझाइन आणि सर्जनशील निर्णय घेऊ नये अशी व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे. आणि त्यांची भूमिका शिलाई मशीनपर्यंत मर्यादित आहे. 200 दशलक्ष कारागीरांच्या टीमच्या म्हणण्यानुसार, "पॅटर्न बनवणे हे पुरुषांसाठीच आहे, हा एक अलिखित नियम आहे, कारण ते तांत्रिक काम आहे, स्त्रिया पुरेशा सक्षम नाहीत म्हणून स्टिरिओटाइप करतात. जवळजवळ सर्व निर्यात घरे आणि अगदी भारतातील डिझाइनर्समध्ये पुरुष पॅटर्न निर्माते आहेत जे नेतृत्व करतात तर स्त्रिया त्यांच्या हाताखाली काम करतात". एक सकारात्मक पाऊल म्हणून, मास्टरजी अँड डॉटर्स नावाच्या जागतिक परिधान उद्योगासाठी भारतातील सर्व-महिला डिझाइन आणि कौशल्य विकास इकोसिस्टममध्ये महिलांना 'मास्टर' म्हणून प्रशिक्षण देऊन आणि विविध ब्रँड्सह त्यांचे सहकार्य सुलभ करून या असमानतेचा सामना करण्यासाठी सक्रिय उपाययोजना करत आहे.¹⁴

बिझनेस अँड ह्युमन राइट्स रिसोर्स सेंटरचा 2022 चा अभ्यास परिधान उद्योगात काम करणाऱ्या महिलांवरील लिंग-आधारित हिंसाचारात वाढ सुचवतो. संशोधनामध्ये भारतातील तीन प्राथमिक उत्पादन केंद्रांचा समावेश आहे - दिल्ली एनसीआर मधील फरीदाबाद आणि कापशेरा; कर्नाटकातील बंगळुरु; आणि तामिळनाडूमधील दिंडीगुल, इरोड आणि तिरुपूर. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की महिला परिधान कामगारांना नियमित शारीरिक आणि शाब्दिक गैरवर्तन, छळ, पक्षपात, अनिवार्य ओव्हरटाईम आणि कामाच्या ठिकाणी अपघातांसह थकवा, कोविड-19 सुरक्षा प्रोटोकॉलची अनुपस्थिती आणि शौचालय आणि जेवणाच्या अवकाशापासून वंचित राहावे लागले. याव्यतिरिक्त, महिलांनी कामाच्या सुधारित परिस्थितीच्या बदल्यात पर्यवेक्षकांकडून स्त्री-पुरुष कृत्यांसाठी दबाव आणल्याच्या घटना उघड केल्या. हे कारखाने किमान 12 आंतरराष्ट्रीय फॅशन लेबल्सची पूर्तता करतात किंवा अलीकडेच त्यांची पूर्तता केली आहे, या सर्वांमध्ये गैरवर्तन आणि छळवणुकीविरुद्ध नियम आहेत. पण तरीही सिद्धांत आणि अंमलबजावणीमध्ये लक्षणीय असमानता आहे.¹⁵

कामकाजाच्या परिस्थितीबाबत, महिला परिधान कामगारांना अनेकदा कायदेशीररित्या अनिवार्य मातृत्व लाभ मिळत नाहीत. या लाभांचा कालावधी वेतनाशिवाय एक महिना ते वेतनासह दोन महिने आढळून आला. दुर्दैवाने, महामारीच्या काळात परिस्थिती बिघडली, कारण महिलांना अनिवार्य अल्ट्रासाऊंडचा सामना करावा लागला आणि जर त्या गर्भवती असतील तर त्यांच्या नोकरीतून अन्यायकारकपणे काढून टाकले गेले.¹⁶ या व्यतिरिक्त, साथीच्या रोगानंतर कपड्यांचे कारखाने पुन्हा उघडले असताना, त्यांच्या डे-केअर सुविधा न मिळाल्याने मुले असलेल्या महिलांना त्यांच्या नोकऱ्या सोडण्यास भाग पाडले.

भारतीय राज्यघटनेचे कलम 19(1)C नागरिकांना संघटना आणि संघटना स्थापन करण्याच्या अधिकाराची हमी देते. असे असूनही, भारतातील वस्त्रोद्योगातील संघटन केवळ 5 टक्के इतके कमी आहे. या उद्योगात महिलांची लक्षणीय संख्या असताना, मर्यादित युनियनची उपस्थिती सामूहिक सौदेबाजीच्या शक्तीचा अभाव दर्शवते. परिणामी, भेदभाव, छळ, हिंसा, मातृत्व लाभ आणि बालसंगोपन सुविधा यासारख्या समस्यांचे निराकरण होत नाही.¹⁷

¹⁴Shobita Dhar. "India's First Women Apparel Pattern-Makers." Times of India . Accessed December 29, 2023. <https://timesofindia.indiatimes.com/home/sunday-times/indias-first-women-apparel-pattern-makers/articleshw/68540896.cms>.

¹⁵Shikha Silliman Bhattacharjee and Alysha Khambay, rep., Unbearable Harassment THE FASHION INDUSTRY AND WIDESPREAD ABUSE OF FEMALE GARMENT WORKERS IN INDIAN FACTORIES (Business and Human Rights Resource Centre, 2022).

¹⁶Bhattacharjee et al, Unbearable Harassment

¹⁷Factsheet: India's Clothing Industry'

महिला उद्योजकता

महिला उद्योजकांच्या मास्टरकार्ड इंडेक्स 2022 मध्ये, भारत 65 देशांमध्ये 57 व्या स्थानावर आहे. जागतिक स्तरावर, उद्योजकतेतील लैंगिक अंतराच्या बाबतीत भारत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे.¹⁸ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय (MSME) अहवाल देते की भारतातील केवळ 20.37 टक्के उद्योग महिलांच्या मालकीचे आहेत. ही निराशाजनक प्रवृत्ती असूनही, महिलांच्या नेतृत्वाखालील हस्तनिर्मित आणि हस्तकलेच्या नेतृत्वाखालील MSMEs (HCM) लैंगिक समानतेला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. या उपक्रमांमध्ये एकतर लिंग संतुलित किंवा प्रामुख्याने स्त्रिया असलेले कर्मचारी आहेत, 70 टक्के अशा विविधतेचे समर्थन करतात. याव्यतिरिक्त, यापैकी 95 टक्के उद्योगांमध्ये निर्णय घेण्याच्या भूमिकेत महिला आहेत आणि 55 टक्के उद्योग महिलांच्या नेतृत्वाखाली आहेत.¹⁹

वित्त आणि भांडवलाचा मर्यादित प्रवेश महिला उद्योजकांसाठी एक महत्त्वपूर्ण अडथळा आहे. क्रेडिट सिस्टीममधील पक्षपात अनेकदा स्त्रियांना "पातळ फाईल" म्हणून संबोधतात, ज्यामुळे त्यांना आवश्यक आर्थिक सहाय्य मिळवणे आढाऱ्यात्मक होते. याव्यतिरिक्त, संपार्श्विक मिळविण्यातील अडचणी आणि वित्तीय संस्थांकडून MSME क्षेत्रात रस नसणे यामुळे समस्या आणखी वाढतात. 2021 मध्ये, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या एकूण कर्जाच्या केवळ 5.2 टक्के MSME वाटप करण्यात आले. MUDRA सारख्या सरकारी उपक्रमांचे उद्दिष्ट संपार्श्विक मुक्त सहाय्य प्रदान करणे हा आहे, परंतु जटिल अर्ज प्रक्रिया आणि जागरूकतेचा अभाव महिलांना या कार्यक्रमांचा लाभ घेण्यात अडथळा आणतात.²⁰

महिलांच्या नेतृत्वाखालील HCM देखील गुंतवणूकदारांशी प्रभावीपणे सहभागी होण्यासाठी आढाऱ्यांचा सामना करावा लागतो. जवळपास 62 टक्के महिलांच्या नेतृत्वाखालील HCM गुंतवणूकदारांशी संवाद साधणे कठीण जाते, त्या तुलनेत 48 टक्के पुरुष समकक्षांना हीच अडचण येते. याव्यतिरिक्त, 33 टक्के पुरुषांच्या नेतृत्वाखालील एचसीएमच्या तुलनेत 55 टक्के महिलांच्या नेतृत्वाखालील HCM निधी पर्याय समजून घेण्यासाठी संघर्ष करतात.²¹

महिला व्यवसाय मालकांना या क्षेत्रातील सहकारी आणि व्यावसायिकांसह नेटवर्किंगच्या संधींचा अभाव, तसेच शिक्षण, प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शनाच्या मर्यादित संधी, विशेषतः ग्रामीण भागात राहणाऱ्या महिलांसाठी अडथळांना तोंड द्यावे लागते.²²

¹⁸Mansi Jaswal, "What Women Entrepreneurs Need to Shine in the MSME Sector? Experts Explain." Mint, January 10, 2023. <https://www.livemint.com/news/india/heres-what-women-entrepreneurs-need-to-shine-in-the-msme-sector-11673324338271.html> accessed on 28 Dec. 23

¹⁹Priya Krishnamoorthy, Nima Srinivasan, Aparna Subramanyam, Bonnie Chiu, Rashmi Salian, Shailja Sachan, Amrutha Krishna, and Louise Bouet. Business of Handmade. "Financing a Handmade Revolution: How Catalytic Capital Can Jumpstart India's Cultural Economy." 200 Million Artisans, 2023. <https://www.businessofhandmade2.com/> accessed on 28 Dec. 23

²⁰Jaswal, Mint, January 10, 2023 | ²¹Priya Krishnamoorthy et al, 200 Million Artisans, p 17 | ²²Jaswal, Mint, January 10, 2023

भारतात जवळपास 12 दशलक्ष बचत गट (SHG) आहेत. हे बचत गट 20-25 लोकांचे सामुदायिक स्तरावरील गट आहेत, सामान्यतः महिला आर्थिक सर्वेक्षण 2022-23 मध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की बचत गट महिलांना वित्त आणि उपजीविकेच्या विविधतेमध्ये प्रवेश सक्षम करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात.

1992 पासून, बचत गट बँकांशी जोडले गेले आहेत आणि ते उपजीविकेच्या क्रियाकलापांसाठी कर्ज घेऊ शकतात. कालांतराने, त्यांनी 96 टक्के बँक परतफेड दर राखून त्यांची विश्वासार्हता दर्शविली आहे. परिणामी, 2021 मध्ये, सरकारने कोलॅटरल-फ्री कर्जासाठी त्यांची मर्यादा COVID-19 महामारी उत्तेजक पॅकेजसाठी वाढवली. राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) सारखे प्रमुख कार्यक्रम देखील मायक्रोफायनान्सच्या नेतृत्वाखाली उपजीविका विविधीकरण धोरणांच्या दिशेने काम करत आहेत. महिला सशक्तीकरणावरील G20 मंत्रिस्तरीय परिषदेत पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी महिलांच्या उपजीविका आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी SHGs च्या क्षमतेचाही उल्लेख केला होता.

रिचर्ड महापात्रा, “आर्थिक सर्वेक्षण 2022-23: महिला स्वयं-सहायता गटांचा विशेष उल्लेख; याचे उदारपणात रुपांतर होईल” डाउन टू अर्थ दिनांक 31 जानेवारी 2023

साहित्य

2019 मध्ये, भारतीय प्रकाशन उद्योगाचे मूल्य अंदाजे रु 500 अब्ज इतके होते आणि 2024 पर्यंत ते 800 अब्ज रुपयांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा होती. चीननंतर जगातील दुसऱ्या क्रमांकावर असलेले हे क्षेत्र भारताच्या आर्थिक विकासात शिक्षण आणि शिक्षणाला चालना देऊन योगदान देते 1.2 दशलक्षाहून अधिक लोकांसाठी रोजगार निर्माण करताना.

प्रादेशिक भाषांचा बाजारातील किमान 45 टक्के वाटा आहे आणि भारतीय संस्कृती आणि मूल्यांना चालना देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.. परदेशी बाजारपेठेत अंदाजे 10-15 टक्के वाटा असलेला भारत इंग्रजी भाषेतील पुस्तकांचा तिसरा सर्वात मोठा प्रकाशक आहे.²³

नेसोटा विद्यापीठाच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, युनायटेड स्टेट्समध्ये, प्रकाशित शीर्षकांमध्ये महिलांचा वाटा 1970 च्या दशकात सुमारे 20 टक्क्यांवरून 2020 पर्यंत 50 टक्क्यांहून अधिक झाला आहे. यामुळे उद्योगासाठी उच्च महसूल वाढला आणि पुरुष दोघांनाही फायदा झाला. आणि महिला ग्राहक²⁴. भारतातही, MeToo चळवळीसारख्या जागतिक घटनांमुळे महिलांच्या समस्यांमध्ये वाढती स्वारस्य असलेल्या स्त्रियांच्या लिखाणात वाढ होत असल्याचे उद्योगातील आंतरीकांनी नोंदवले आहे. पण याचा परिणाम महिलांना साहित्य आणि प्रकाशनात ठोस फायदा झाला आहे का?

नयनतारा सहगल, अनिता देसाई, अरुंधती रॉय, शशी देशपांडे, गीता मेहता, भारती मुखर्जी आणि झुंफा लाहिरी यांसारख्या 1980 ते 1990 च्या दशकात प्रकाशित झालेल्या आधुनिक भारतीय महिला लेखिकांनी भारतातील साहित्यिक पुनरुज्जीवनाला चालना दिली आहे. त्यांचे लेखन मानववंशशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून उत्तर-वसाहतवादी आणि उत्तर-आधुनिक आह्वानांवर प्रकाश टाकणारे आहे. ते समकालीन भारतीय समाजातील लिंगाशी संबंधित राजकीय, सैद्धांतिक आणि सांस्कृतिक समस्यांना आव्हान देणारी उच्च पातळीची आत्म-जागरूकता प्रदर्शित करतात.²⁵

काली फॉर वुमन, जुबान, वूमन अनलिमिटेड, तारा बुक्स, तुलिका बुक्स, स्त्री, साम्या, अस्मिता यासह भारतातील स्त्रीवादी प्रकाशन संस्था महिला लेखिकांनी मांडलेल्या स्त्रीवादी कथनांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. उच्च दर्जाचे स्त्रीवादी साहित्य निर्माण करण्यात, स्वतःसाठी बाजारपेठ निर्माण करण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.²⁶

तथापि, भारतात स्त्रीवादी लेखनाशी संबंधित रूढीवादी आहेत. संयुक्ता या लिंग आणि संस्कृतीच्या जर्नलमधील 2015 च्या लेखात असे नमूद करण्यात आले आहे की, "स्त्रियांच्या लेखनाला 'स्त्रियांच्या समस्यांशी' जोडण्याची प्रवृत्ती आहे, जी अनेकदा घरगुती क्षेत्रापुरती मर्यादित असते. तथापि, स्त्रीवादी लेखन असे भेद मोडून काढते आणि आर्थिक उदारीकरण, जागतिकीकरण, सैन्यीकरण, हिंसाचार, राजकारण, आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण, कायदा, साहित्य, इतिहास आणि कला यापासून अनेक समस्यांना संबोधित करते²⁷. 'चिक लिट' या लैंगिकतावादी शब्दाने वर्णन केलेल्या स्त्रियांचे लेखन हे केवळ स्त्रियांसाठीच असते या समजात आणखी एक आव्हान आहे.

²³Value Proposition of the Indian Publishing Trends, Challenges, and Future of the Industry. Association of Publishers of India and EY-Parthenon, May 2021., accessed on 24 July 2023.

²⁴1. Women are now publishing more books than men - and it's good for business, March 8, 2023, <https://www.weforum.org/agenda/2023/03/women-are-now-publishing-more-books-than-men-and-its-good-for-business/>. accessed 24 July 2023

²⁵Ravindra Kumar Singh, "Indian Women Writers and Its Feminism in English", Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education, Volume: 16 / Issue: 5, April 2019, accessed on 24 July 2023

²⁶Dr. Paromita Chakrabarti, "Press(ing) Business: Decoding Feminist Publishing In India", Feminism in India, July 2020, <https://feminisminindia.com/2020/07/27/feminist-publishing-in-india-business/#:~:text=of%20utmost%20importance.,Publishing%20houses%20such%20as%20Kali%20for%20Women%2C%20Zubaan%2C%20Women%20Unlimited,made%20way%20for%20feminist%20publishing> accessed on 24 July 2023

²⁷Ritu Menon, "Feminist Writing and Women in Publishing", Samyukta, Jan 2015 <https://samyuktajournal.in/feminist-writing-and-women-in-publishing/> accessed on 24 July 2023

व्यावसायिक दृष्टिकोनातून साहित्य आणि प्रकाशनाचे परीक्षण केल्याने, इतर क्षेत्रांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या लिंगभेदांसारखेच लिंग अंतर उघड होते. नवी दिल्लीतील महिला लेखक महोत्सव आणि दिल्ली 2019 मध्ये सिव्हिल सर्व्हिसेस ऑफिसर्स इन्स्टिट्यूट (CSOI) लिटरेचर फेस्टिव्हल दरम्यान ShethePeople द्वारे आयोजित 2018 च्या पॅनल चर्चेसह सार्वजनिक कार्यक्रमांनी या क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष असमानतेच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकला, ज्यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

01

प्रकाशन परिसंस्थेच्या सर्जनशील बाजूमध्ये बहुसंख्य स्त्रिया आहेत ज्यात लेखिका, अनुवादक, डिझायनर, फ्रीलान्स संपादक, टाइपसेटर, समीक्षक, ब्लॉगर, प्रचारक आणि पुस्तक विक्रेते म्हणून पाहिले जाते.

05

टियर 2 आणि टियर 3 शहरांमधील मुलांच्या प्रकाशन आणि प्रकाशन संस्थांमध्ये केवळ संपादकीयच नाही तर पारंपारिकपणे पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या विक्री, विपणन, वित्त आणि उत्पादनातही महिलांचा सहभाग आहे.

02

प्रकाशनाच्या सर्जनशील आणि संपादकीय घटकांमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्राबल्य आहे आणि उच्च व्यवस्थापनात नाही.

06

प्रकाशन कर्मचाऱ्यांची लिंग रचना विकसित होत आहे, स्त्रिया लेखा, विक्री आणि उत्पादनात अधिक नोकऱ्या घेत आहेत तर पुरुष संपादकीय भूमिकांमध्ये वाढत्या प्रमाणात दिसत आहेत.

03

सर्जनशील क्षेत्रांमध्ये महिलांचा उदय असूनही, त्यांना अनेकदा कमी पगाराच्या आव्हानाला सामोरे जावे लागते, ज्याचे श्रेय वाढत्या 'गिग इकॉनॉमी'²⁸(2) आणि उत्पादन खर्चावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्यांच्या श्रमाचे अवमूल्यन यामुळे होते.

07

महिलांकडे निधी नसल्यामुळे किंवा त्यांच्या पुस्तकांच्या मार्केटिंग आणि प्रमोशनमध्ये गुंतण्याची इच्छा नसल्यामुळे पुरुष लेखकांचे बेस्ट सेलर यादीवर वर्चस्व कायम आहे.

04

कॉर्पोरेट कंपन्यांच्या तुलनेत कौटुंबिक प्रकाशन संस्थांमध्ये महिलांची उपस्थिती आणि अधिकार जास्त आहेत.

08

पारंपारिक प्रकाशनात, महिला लेखकांच्या शीर्षकांची किंमत पुरुष लेखकांच्या तुलनेत केवळ 45 टक्के असते.²⁹

अशाप्रकारे, भारतीय प्रकाशन उद्योगात झालेली वाढ आणि त्यात महिलांची लक्षणीय उपस्थिती असूनही, स्त्री-पुरुष समानतेची चिंता कायम आहे. महिलांना विस्तारणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा तितकाच फायदा होण्यासाठी या समस्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे .

²⁸A gig economy is a free market system in which temporary positions are common and organisations hire independent workers for short-term commitments. The term "gig" is a slang word for a job that lasts a specified period of time. Traditionally, the term was used by musicians to define a performance engagement. <https://www.techtarget.com/whatis/definition/gig-economy#:~:text=A%20gig%20economy%20is%20a,to%20define%20a%20performance%20engagement> accessed on 25 July 2023

²⁹Dana B. Weinberg & Adam Kapelner, "Comparing gender discrimination and inequality in indie and traditional publishing", Abstract, Plos One, 9 April, 2018, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0195298> accessed on 25 July 2023

कोविड 19 महामारीचा प्रभाव:

उर्वशी बुटालियाने Scroll.in साठी 2020 च्या लेखात लिहिल्याप्रमाणे लॉकडाऊनचा भारतीय प्रकाशनावर अनेक प्रकारे परिणाम झाला.

घरकामाचं ओझं
अचानक वाढलं.

महिलांना एकाकीपणा आणि मित्र आणि ओळखीच्या लोकांना भेटता न येण्याशी संबंधित आव्हानांचा सामना करावा लागला.

वसतिगृहात आपल्या गावापासून दूर राहणाऱ्या महिलांना राहण्यासाठी जागा आणि घरी परतण्याचे साधन नसताना दिसले.

महिलांना कामासाठी घरी समर्पित जागा शोधण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. आणि जेवणाचे टेबल किंवा पलंग यासारख्या तात्पुरत्या जागेतून काम करावे लागले.

साथीच्या रोगामुळे उद्भवलेल्या आर्थिक मंदीचा आव्हानात्मक परिस्थितीचा सामना करावा लागला.

राहण्यासाठी जागा आणि घरी परतण्याचे साधन नसताना दिसले.

संगीत

भारतीय संगीत उद्योगाची भरभराट होत आहे आणि डिजिटल तंत्रज्ञान आणि स्ट्रीमिंग सेवांद्वारे चालवलेल्या अभूतपूर्व वाढीचा साक्षीदार आहे. द फायनान्शिअल एक्सप्रेस मधील 2022 च्या लेखानुसार, 2021 मध्ये भारत जगातील 17²² क्रमांकाचा संगीत बाजार होता³⁰. ला ग्राहक. भारतातही, MeToo चळवळीसारख्या जागतिक घटनांमुळे महिलांच्या

प्रतिनिधित्व आणि वेतनाच्या बाबतीत जागतिक संगीत परिस्थितीप्रमाणेच भारताला स्त्री-पुरुष असमानतेच्या समस्यांचा सामना करावा लागतो. फर्स्टपोस्ट मधील 2019 च्या अहवालात, बॉलीवूडमध्ये स्त्री कलाकारांचे शोषण आणि मर्यादित प्लेबॅक साइनिंग संधींसह महिला कलाकारांसाठी आव्हाने नमूद केली आहेत. जवळपास 70 टक्के स्वतंत्र महिला कलाकारांनाही लैंगिक छळाचा सामना करावा लागला.³³

याच अहवालात, विमेन इन म्युझिक इंडियामधील प्रियांका खिमानी यांनी संगीत उद्योगात पडद्यामागील भूमिकांमध्ये महिलांच्या सहभागावर संशोधन आणि डेटाचा अभाव अधोरेखित केला. समस्या ओळखण्यासाठी, जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि त्वरित कारवाई करण्यासाठी पुराव्याचे महत्त्व नोंदवले. सुश्री खिमानी यांनी रेकॉर्ड कंपन्यांमध्ये महिला नेतृत्वाच्या अभावाकडे लक्ष वेधले आणि " दिवसाच्या शेवटी मोठ्या मुलांचा क्लब " असे वर्णन केले.³⁴

समकालीन संगीतातही लिंगभेद आणि असमानता प्रचलित आहे. जागतिक स्तरावर, महिला संगीतकारांना उत्सवांमध्ये, स्ट्रीमिंग प्लॅटफॉर्मवर आणि निर्मित म्हणूनही कमी प्रतिनिधित्व दिले जाते. 2019 फर्स्टपोस्टच्या अहवालात असे दिसून आले आहे की "या वर्षीच्या रेडिओ सिटी फ्रीडम अवॉर्ड्समधील नऊ संगीत श्रेणींमध्ये 80 हून अधिक नामांकांपैकी फक्त सहा एकल महिला कलाकार किंवा महिला-केंद्रित कृतींसाठी आहेत ". यात पुढे ठळकपणे नमूद केले गेले की 1200 प्रवेशिकांपैकी केवळ 3 टक्केच एकल महिला कलाकारांद्वारे पाठविण्यात आल्या आहेत/ या कमी संख्येचे श्रेय असे दिले जाऊ शकते की दरवर्षी रिलीज होणाऱ्या अल्बमपैकी केवळ 10-15 टक्के अल्बम महिला कलाकारांचे असतात. हे या बदल्यात त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत, त्यांच्या स्वतःच्या रेकॉर्डिंगसाठी, विशेषतः महिला इंडी कलाकारांसाठी वित्तपुरवठा करण्याच्या त्यांच्या मर्यादित क्षमतेमुळे उद्भवू शकते.³⁵

डिजिटल तंत्रज्ञान वापरण्यात ज्ञान, कौशल्ये आणि आत्मविश्वास नसल्यामुळे किंवा महिला तंत्रज्ञानाचे व्यवस्थापन करू शकत नसल्याबद्दल स्टिरियोटाइपचा सामना केल्यामुळे महिला कलाकारांना स्वतःचे संगीत तयार करण्यात अडचणीत येतात. UNESCO च्या एका अहवालावर जोर देण्यात आला आहे " पण डिजिटल डिव्हाईड ही एक चिंताजनक चिंतेची बाब आहे, कारण पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना इंटर सरावाला चालना देणारी आणि सुलभ करणारी इतर साधने यासारख्या मूलभूत प्रवेशाची साधने नसण्याची शक्यता जास्त आहे."³⁶

संगीत महोत्सवांमध्ये स्त्री संगीतकारांचे कमी प्रतिनिधित्व आणि दृश्यमानता कायम आहे. 2018 फर्स्टपोस्टचा अहवाल स्पष्टपणे मांडतो की डिसेंबर 2017 मध्ये वीकेंडरच्या प्रमुख पुणे आवृत्तीत 50 पैकी केवळ आठ कलाकार आणि या फेब्रुवारीमध्ये सुपरसॉनिकच्या 75 हून अधिक कलाकारांपैकी फक्त नऊ महिला होत्या.³⁷ संगीत महोत्सवांमध्ये स्त्री-पुरुष असमतोलाची वाढती जागरूकता आयोजकांना कारवाई करण्यास प्रवृत्त करत आहे. उदाहरणार्थ, (Wild City), राजस्थानमधील मॅट्रिक फील्ड्स फेस्टिव्हलचे आयोजक, त्यांच्या फेस्टिव्हल लाइन अपमध्ये महिला कलाकारांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी जाणीवपूर्वक कार्य करते, जो एक उत्साहवर्धक ट्रेंड आहे.

³⁰Vivek Raina, "How the Indian Music Market Is Balancing the Scales between Original Soundtrack and Independent Music," Financial Express, September 18, 2022, <https://www.financialexpress.com/business/brandwagon-how-the-indian-music-market-is-balancing-the-scales-between-original-soundtrack-and-independent-music-2672375/>. Accessed on 25 July 2023

³¹Tuning into Consumer March 2022 Indian M&E Rebounds with a Customer-Centric Approach. EY FICCI, March 2022. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_in/topics/media-and-entertainment/2022/ey-ficci-m-and-e-report-tuning-into-consumer_v3.pdf. Accessed on 25 July 2023

³²Raina, Indian Music Market

³³Aarushi Agarwal, "Women in Music: New initiative addresses gender disparity in India, as on-demand streaming goes big" Firstpost. <https://www.firstpost.com/entertainment/women-in-music-new-initiative-addresses-gender-disparity-in-india-as-on-demand-streaming-goes-big-7254431.html> accessed on 9 August 2023

³⁴Agarwal, "Women in Music"

³⁵Amit Gurbuxani, "Record labels, management companies must step up to address gender disparity in Indian indie music scene", Firstpost. <https://www.firstpost.com/entertainment/record-labels-management-companies-must-step-up-to-address-gender-disparity-in-indian-indie-music-scene-6327331.html> accessed on 10 Aug 2023

³⁶Conor, "Gender & Creativity" 38

³⁷Gurbuxani, "Record Labels", Firstpost

संग्रहालये

देशाचा इतिहास आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करण्यात संग्रहालये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ती महत्त्वाची सार्वजनिक जागा आहेत, विशेषतः शहरी वातावरणामध्ये, पर्यटनातून महसूल मिळवून देतात.

या विभागात आम्ही

- ◆ महिलांसाठीच्या संग्रहालयातील जागांची सुरक्षितता आणि प्रवेशयोग्यता
- ◆ महिलांच्या कलेचे प्रतिनिधित्व आणि
- ◆ लिंग समावेशकता आणि संग्रहालयाच्या कार्यस्थळांचे सक्षम स्वरूप तपासू या.

संग्रहालये म्हणजे लिंगभेद विरहित जागा

संग्रहालय अभ्यागत लोकसंख्या दर्शविते की, जागतिक स्तरावर, पुरुषांपेक्षा स्त्रिया संग्रहालयांना अधिक भेट देतात. महिलांना संग्रहालयांचा अनुभव घेण्याचा आणि त्यात गुंतण्याचा एक वेगळा मार्ग असतो कारण त्या अनेकदा त्यांच्या मुलांना शिकण्याचा अनुभव देण्यासाठी सोबत घेऊन येतात. म्युझियमची जागा त्यांना त्यांच्या मुलांसोबत आणि स्वतःसोबत वेळ घालवता येईल अशी जागा आहे.³⁸

भारतातील महिलांसाठी संग्रहालयातील जागा किती सुरक्षित आणि प्रवेशयोग्य आहेत? मर्यादित सार्वजनिकरित्या प्रवेश करण्यायोग्य माहिती या प्रश्नाचे उत्तर देणे आव्हानात्मक बनवते.

भारतातील सार्वजनिक संग्रहालयांना मर्यादित निधी, मुख्यत्वे सरकारी मदतीवर अवलंबून राहणे आणि खाजगी निधीत प्रवेश करण्यास असमर्थता यामुळे आव्हानांचा सामना करावा लागतो. यामुळे राष्ट्रीय आणि राज्यांच्या राजधान्यांमध्ये विशेषतः महिलांसाठी आकर्षक जागा निर्माण करण्यासाठी अनेक संग्रहालयांना अडचणी येतात.

आंतरिक राष्ट्रीय संग्रहालय ट्रेडशी जुलावुन घेत भारताचा सांस्कृतिक वारसा नवीन मार्गांनी सदर करण्यात काजगी संग्रहालय प्रभावशाली होत आहेत। उदाहरण के लिए, बैंगलोरमधील कला और छायाचित्रण संग्रहालय (MAP) कलेचे लोकशाही करण्याचे उद्दिष्ट हे जेथे हर एक साथी मनोरंजन और संबंधित भवन। कार्यात्मक और खुल्या सर्जनशीलतेमध्ये प्रवेश आणि एक व्यापक सांस्कृतिक अनुभव संपूर्णपणे प्राप्त झाला.

संग्रहालय संग्रहात लिंग प्रतिनिधित्व

वॉशिंग्टन डीसी मधील नॅशनल म्युझियम ऑफ वुमन इन द आर्ट्स (NMWA)³⁹ कला उद्योगातील लैंगिक असमानतेच्या सध्याच्या समस्येवर प्रकाश टाकते, जिथे संग्रहालये, गॅलरी आणि लिलावगृहांमध्ये महिलांना दुर्लक्षित केले जाते आणि कमी कौतुक केले जाते. 2018 मधील जगभरातील शीर्ष 20 सर्वात लोकप्रिय प्रदर्शनांपैकी केवळ एका मध्ये महिला कलाकारांच्या कलाकृती प्रदर्शित करण्यात आल्या: जोआना व्हॅस्कोन्सेलॉसच्या "आय एम युवर मिरर" ने गुगेनहेम बिलबाओ येथे प्रदर्शित करण्यात आले, हे या विषयामध्ये एक स्पष्ट उदाहरण आहे.

आर्टनेट अॅनालिटिक्स⁴⁰ आणि मास्ट्रिच युनिव्हर्सिटी यांच्या संयुक्त अभ्यासात , पश्चिमेकडील महिला कलाकारांना त्यांच्या कारकिर्दीत पुढील आव्हाने येतात:

- ◆ कला शाळांमध्ये महिला आणि पुरुष नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या समान असूनही, गॅलरी कमी महिलांची निवड करतात. युरोप आणि उत्तर अमेरिकेत, गॅलरीद्वारे प्रतिनिधित्व केलेल्या जिवंत कलाकारांपैकी केवळ 13.7 टक्के महिला आहेत. महिलांच्या कलाकृती कमी विक्रीयोग्य आहेत किंवा त्यांच्या पुनरुत्पादक जबाबदाऱ्यांमुळे त्यांच्या कलात्मक उत्पादनावर प्रभाव पडतो या समजामुळे गॅलरीमध्ये भेदभाव होऊ शकतो. याव्यतिरिक्त, महिलांना त्यांच्या करिअरच्या प्रगतीला समर्थन देणाऱ्या नेटवर्कमध्ये प्रवेश करण्यात आव्हानांचा सामना करावा लागतो.
- ◆ अभ्यासानुसार, गॅलरी सारख्या प्राथमिक बाजारपेठेतून, लिलाव केंद्रासारख्या (दुय्यम बाजारपेठेत संक्रमण करताना महिला कलाकारांसाठी एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे. या प्रक्षेपणातील महिला कलाकारांसाठी 15 टक्क्यांपर्यंत गळतीचे प्रमाण या अभ्यासातून समोर आले आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, ही संख्या आणखी जास्त असू शकते, कारण अभ्यास केवळ त्या महिला कलाकारांवर केंद्रित आहे, ज्या गॅलरीमार्फत (earlier : गॅलरीद्वारे) प्रतिनिधित्व करतात किंवा आर्टनेट गॅलरी नेटवर्कचा भाग आहेत. तथापि, हे नमूद करण्यासारखे आहे की ज्या स्त्रिया दुय्यम बाजारपेठेत यशस्वी होतात, त्या पुरुषांना कामगिरीत मागे टाकतात.
- ◆ प्रस्थापित महिला कलाकारांसाठी 'विनर टेक ऑल' डायनॅमिक आव्हान आहे. अभ्यासानुसार, केवळ 2.6 टक्के महिला कलाकार 91 टक्के विक्रीत योगदान देतात, तर पुरुष कलाकारांमधील नफ्याचे वितरण तुलनेने अधिक संतुलित आहे.
- ◆ कला बाजाराच्या शीर्षस्थानी महिला कलाकार नाहीत. उर्वरित 0.03 टक्के, जे एकूण नफ्यातील 41 टक्क्यांहून अधिक भाग घेतात, ते सर्व पुरुष आहेत.

³⁸Priyanka Sacheti, "Gendering of Museum Spaces," web log, Rereeti Revitalising Museums (blog), March 2, 2017, <https://rereeti.org/blog/2741-2/#:~:text=She%20observed%20that%20women%20tended,prolonged%20engagement%20with%20street%20art.> accessed on 24 Aug. 23.

³⁹The National Museum of Women in the Arts (NMWA) in Washington DC, USA, is the first museum in the world solely dedicated to championing women through the arts.

⁴⁰artnet is an online resource for the international art market - to buy, sell, and research art online. It was founded in 1989 with the goal of bringing transparency to the art world

⁴¹ Julia Halperin, "The 4 Glass Ceilings: How Women Artists Get Stuffed at Every Stage of Their Careers," artnet, December 15, 2017, <https://news.artnet.com/market/art-market-study-1179317.>, accessed on 25 Aug. 23

1900 च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात, मंगलाबाई थमपुराट्टी सारख्या व्यक्ती वेस्टर्न अकॅडेमिक रिऑलिस्ट तैलचित्राचे प्रशिक्षण घेतलेल्या काही मोजक्या स्त्रियांपैकी एक म्हणून उभ्या होत्या. असे असूनही, तिचा भाऊ राजा रविवर्मा यांच्या प्रसिद्धीमुळे कलेतील तिचे योगदान आणि तिचे जीवन काहीसे दुर्लक्षित झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर, महिलांनी कलात्मक विषयांसह उच्च शिक्षण घेण्यास सुरुवात केली. पाश्चिमात्य देशांतून शिक्षण घेतलेल्या नसरिन मोहम्मदी आणि जरीनसारख्या व्यक्ती कलाविश्वात आपला ठसा उमटवू लागल्या. फोटो पत्रकारिता क्षेत्रात होमाई व्यारावळला सारख्या पारंपारिकपणे पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या क्षेत्रातही महिलांनी प्रगती केली.⁴²

स्त्री कलाकारांच्या विशिष्ट संदर्भात वैयक्तिक प्रवासाचे हे वर्णन आहेत. तथापि, भारतीय महिला कलाकारांना त्यांच्या कलाकृतींचे उत्पादन, प्रदर्शन आणि विक्री करताना वर्ग, जात, अपंगत्व इत्यादींच्या प्रभावांसह, आव्हानांना सामोरे जावे लागते, याचे आकलन विकसित करण्याची गरज आहे.

संग्रहालय नेतृत्व मध्ये लिंग

जागतिक स्तरावर, व्यावसायिक कला संग्रहालयातील कर्मचाऱ्यांमध्ये पुरुषांपेक्षा महिलांची संख्या जास्त असली तरी, नेतृत्वाच्या पदांवर त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे, जे इतर क्षेत्रांमध्ये दिसलेल्या निर्णय प्रक्रियेत स्त्री-पुरुष असमानतेचे प्रतिबिंब आहे. उत्तर अमेरिकेतील असोसिएशन ऑफ आर्ट म्युझियम डायरेक्टर्स (AAMD) च्या 2016 च्या अहवालात असे दिसून आले आहे की सर्वात मोठ्या संग्रहालयांमध्येही महिलांना निम्म्याहून कमी संचालकपदे आहेत आणि त्यांना पुरुष संचालकांपेक्षा कमी पगार देण्यात आला आहे. या अहवालात संग्रहालयांच्या ऑपरेटिंग बजेटवर आधारित स्त्री-पुरुष असमानता देखील अधोरेखित करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये महिलांच्या नेतृत्वाखालील संग्रहालयांना कमी बजेट देण्यात आले आहे. जगातील पहिल्या तीन संग्रहालयांमध्ये (लुव्रे, ब्रिटीश, मेट्रोपॉलिटन) एकही महिला संचालक नाही.⁴³

भारतातील संग्रहालय नेतृत्वातील स्त्री-पुरुष समानता सार्वजनिक आणि खाजगी अर्थसहाय्यित/मालकीच्या संग्रहालयांमध्ये संचालकांच्या लिंग रचनेत फरक दर्शवते. सार्वजनिक संग्रहालये त्यांच्या नेतृत्वात वैविध्यपूर्ण लिंग रचना दर्शवतात. भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षणाच्या सध्याच्या महासंचालक महिला आहेत आणि सांस्कृतिक मंत्रालयाद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या शीर्ष सात सरकारी संग्रहालयांमध्ये पुरुष संचालक आहेत. राज्य सरकार संचालित संग्रहालयांमध्ये समानता आहे - तामिळनाडू आणि तेलंगणामध्ये दोन संग्रहालयांच्या संचालक महिला आहेत, तर कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, पॉडिचेरी आणि केरळमध्ये चार पुरुष संचालक आहेत.⁴⁴

भारतातील खाजगीरित्या व्यवस्थापित संग्रहालये भारतीय संग्रहालय क्षेत्रातील सुमारे 10 टक्के आहेत. किरण नाडर (किरण नाडर म्युझियम ऑफ आर्ट), लेख पोद्दार (देवी आर्ट फाऊंडेशनचे सह-संस्थापक) आणि डॉ. तसनीम झकेरिया मेहता (भाऊ दादजी लाड संग्रहालय) यांसारख्या लोकांनी देशातील संग्रहालयांच्या पुनरुज्जीवनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यांचे योगदान भारतातील संग्रहालय कार्यस्थळामध्ये स्त्री-पुरुष समानतेला चालना देणाऱ्या एका नवीन युगाच्या उदयास सूचित करते.⁴⁵

⁴²Feminism in Indian Art, MAP Academy, June 13, 2023. <https://mapacademy.io/article/feminism-in-indian-art/> accessed on 28 Dec. 23

⁴³Veronica Treviño, Zannie Giraud Voss, Christine Anagnos, Alison D. Wade "The Ongoing Gender Gap in Art Museum Directorships", Association of Art Museum Directors, 2016, pg 2-3, <https://aamd.org/sites/default/files/document/AAMD%20NCAR%20Gender%20Gap%202017.pdf> accessed on 25 Aug. 23

⁴⁴Sarah Lamade, "Issues faced by Museum Professionals: A comparison between India & U.S." , web log Rereeti Revitalising Museums (blog), July 2, 2018, 23 <https://rereeti.org/blog/comparing-issues-for-museum-professionals-india-vs-u-s/#:~:text=Of%20three%20of%20the%20most,the%20direction%20of%20male%20leadership> accessed on 24 Aug.

⁴⁵Priyanka Sacheti, "Is the future female? Gender equality and equity in museum leadership", web log, Rereeti Revitalising Museums (blog), March 16, 2017, <https://rereeti.org/blog/is-the-future-female/> accessed on 24 Aug, 23

भारतातील संग्रहालय संग्रहातील लिंग प्रतिनिधित्वाची उदाहरणे:

- ◆ म्युझियम ऑफ आर्ट अँड फोटोग्राफी येथे 'VISIBLE/INVISIBLE' प्रदर्शन, एमएपी संग्रहाद्वारे कलेतील महिलांचे प्रतिनिधित्वाचा शोध घेते. हे प्रदर्शन कला इतिहासातील एक प्रमुख विरोधाभास अधोरेखित करते जेथे स्त्रियांना अनेकदा निर्मात्यांऐवजी संगीत म्हणून चित्रित केले जाते. हे प्रदर्शन महिलांना त्यांच्या अनुभवांवर आधारित कथा सांगण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देते. (<https://map-india.org/exhibition/visible-invisible/>)
- ◆ पोरबंदर, गुजरातमधील डॉ. सवितादीदी एन. मेहता संग्रहालय, श्रीलंकेच्या वास्तुविशारद चन्ना दासवते यांनी बांधलेले खाजगी संग्रहालय आहे. मणिपुरी नृत्य प्रकाराला जागतिक स्तरावर लोकप्रिय करणाऱ्या भारतातील पहिल्या महिलेच्या वारशाला समर्पित. संग्रहालयात डॉ. सविताची पंडित नेहरू, डॉ. राधाकृष्णन आणि डॉ. झाकीर हुसेन यांसारख्या माजी नेत्यांसोबतची छायाचित्रे आणि डॉ. सविताच्या मणिपुरी नृत्याच्या पोशाखांचा संग्रह आहे. (द हिंदू, 16 डिसेंबर, 2023)
- ◆ N.M.K.R.V मधील शाश्वती संग्रहालय कॉलेज, बंगलोरची स्थापना दिवंगत डॉ. सी.एन. मंगला, महाविद्यालयाच्या माजी प्राचार्या प्रा. विविध कला प्रकारांमध्ये 5000 हून अधिक वस्तू प्रदर्शित करून, संग्रहालय महिलांच्या आकांक्षा आणि यशाचे प्रदर्शन. (<https://travel2karnataka.com/shashwati.htm>)

सर्वसमावेशक शहरे आणि संस्कृती

यूनचा अंदाज आहे की जगातील सुमारे 55 टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहते, 2050 पर्यंत ही संख्या 68 टक्क्यांपर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. यापैकी जवळपास 90 टक्के वाढ आशिया आणि आफ्रिकेत होत आहे.⁴⁶

दुर्दैवाने, शहरी लोकसंख्येचा अर्धा भाग असलेल्या महिला, मुली आणि लैंगिक अल्पसंख्याकांच्या अनोख्या अनुभवांकडे आणि गरजांकडे शहरी नियोजनकर्त्यांनी अनेकदा दुर्लक्ष केले आहे. महिलांना समाजात दुय्यम स्थान देणाऱ्या सांस्कृतिक नियमांवर याचा प्रभाव असू शकतो. महिलांना लोकसहभागासाठी सुरक्षित शहरी जागांची कमतरता, जसे की दुर्गम किंवा खराब प्रकाश क्षेत्रे आणि स्वच्छतागृहे यासारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. वास्तुविशारद आणि शहरी नियोजकांमध्ये स्त्रियांचे कमी प्रतिनिधित्व लैंगिक जागृतीचा अभाव वाढवते.

अलीकडेच, आपल्या सेफ सिटी प्रकल्पाद्वारे, सरकारने महिलांच्या सुरक्षेचा विचार करून जमिनीवर मालमत्ता आणि संसाधने निर्माण केली आहेत. या प्रकल्पाच्या काही प्रमुख वैशिष्ट्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

नियुक्त शहरांमधील
संवेदनशील
ठिकाणांची ओळख

ओळखल्या गेलेल्या
संवेदनशील
हॉट-स्पॉटमध्ये
सीसीटीव्ही पाळत ठेवणे

महिलांसाठी पथदिवे
आणि सार्वजनिक
स्वच्छतागृहांची सुविधा
सुधारणे

आर्किटेक्चर हे पुरुषांचे वर्चस्व असले तरी संवर्धनात महिलांचा मोठा वाटा आहे.⁴⁷ आभा नारायण लांबा (मुंबईचे रॉयल ऑपेरा हाऊस) आणि अँनाबेले लोपेझ (आग्रा येथील मुघल रिक्टरप्रंट गार्डन) यासारख्या प्रमुख संवर्धन प्रकल्पांचे नेतृत्व महिला संवर्धन आर्किटेक्ट करतात. सांस्कृतिक वारसा पर्यटनात महिलांनी उल्लेखनीय योगदान दिले आहे. चेन्नईतील मद्रास इनहेरिटेज, आणि एनरूट इंडियन हिस्ट्री, यासारख्या संस्था या क्षेत्रात महिलांच्या सक्रिय सहभागाचे उदाहरण देतात. एनरूट इंडियन हिस्ट्रीद्वारे क्युरेट केलेला दिल्लीतील 'Badass Begums' हेरिटेज वॉक महिलांनी प्रभावित केलेला इतिहास आणि वारसा ठळकपणे मांडतो.⁴⁸ मद्रास इनहेरिटेज, द इक्वल्स प्रोजेक्ट आणि ग्रेटर चेन्नई कॉर्पोरेशन यांच्या संयुक्त विद्यमाने चेन्नईतील 'Madrasin Pengal' हेरिटेज वॉकचे आयोजन करण्यात आले होते. केवळ महिलांसाठी असलेल्या या अनोख्या नाईट वॉकने शहरातील महिला यश मिळविणाऱ्यांचे योगदान अधोरेखित केले, तसेच स्त्रिया सहसा घरांमध्येच असतात अशा वेळी रस्त्यांवरही कब्जा करता.⁴⁹

शहरी भागात अनेकदा महिलांना भेडसावणाऱ्या असुरक्षा, विशेषतः लैंगिक छळ आणि लिंग-आधारित हिंसाचाराच्या बाबतीत अधोरेखित करतात. ब्रिटीश कौन्सिलने शहरांमधील महिलांच्या हालचालींवर केलेल्या अभ्यासानुसार, विशेषतः भारतातील रात्रीच्या वेळी, अंधार पडल्यानंतर महिलांच्या हालचालींवर निर्बंध घालण्यात वाहतूक महत्त्वाची भूमिका बजावते. अनेक स्त्रिया त्यांच्या येण्या-जाण्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतःचे वाहतुकीचे साधन असणे पसंत करतात. ते परिचित व्यक्तींच्या गटात, पुरुष साथीदारासह किंवा त्यांचा विश्वास असलेल्या लोकांसह प्रवास करणे निवडतात. सुरक्षिततेच्या उपायांमध्ये अल्कोहोलपासून दूर राहणे, त्यांचे फोन चार्ज होत असल्याची खात्री करणे आणि स्वसंरक्षणासाठी मिरपूड स्त्रे घेऊन जाणे समाविष्ट आहे. याव्यतिरिक्त, स्त्रिया त्यांच्या कपड्यांच्या निवडीचा विचार करतात, स्टार्टलपेक्षा सुरक्षिततेला प्राधान्य देऊन त्यांचे हात, पाय आणि छाती झाकणारे पोशाख निवडतात.

शहरी जीवनात महिलांना समान आणि सक्रिय सहभागी होण्यापासून रोखणाऱ्या या महत्त्वपूर्ण चिंता आहेत जे त्यांना शहरी जीवनात पूर्णपणे सहभागी होण्यापासून रोखतात. त्यामुळे, शहरी जीवन प्रदान करणाऱ्या विविध फायद्यांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी महिलांना सक्षम करणारी धोरणे अंमलात आणण्याची किंवा वाढवण्याची गरज आहे.

भारत सरकार, राज्य सरकारे आणि शहर नियोजन समित्या लिंग-संवेदनशील शहरी नियोजनाच्या दिशेने पहिले पाऊल टाकत आहेत. तिरुअनंतपुरममध्ये, 24/7 गुलाबी पोलिस, स्तनपान किऑस्क आणि 'शी ऑटो' सारख्या सुविधांचा समावेश असलेल्या 'महिला-अनुकूल' जागा तयार करण्यासाठी नगरपालिका महिला आणि नियोजकांसोबत एकत्र काम करत आहे. हैदराबादने महिला आणि मुलांसाठी खास थीम पार्कची स्थापना केली आहे. दरम्यान, दिल्ली LGBTQ+ समुदायासाठी 500 हून अधिक शौचालये बांधण्याच्या प्रक्रियेत आहे.⁵⁰ शहरांना खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समावेशक बनवण्यासाठी महिला आणि लिंग अल्पसंख्याकांचे अधिक प्रतिनिधित्व आणि शहरी नियोजन संस्थांमध्ये प्रभावी सहभाग, भागधारकमध्ये अधिक समन्वय यासह देशभरात हे प्रयत्न अधिक तीव्र आणि वाढवण्याची गरज आहे.

⁴⁶ "68% of the World Population Projected to Live in Urban Areas by 2050, Says UN," Department of Economic and Social Affairs, May 18, 2018, <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html#:~:text=Projections%20show%20that%20urbanization%2C%20the,and%20Africa%2C%20according%20to%20a>. Accessed on 25 August 2023

⁴⁷ "Celebrating Women Protecting Cultural Heritage," World Monuments Fund, n.d. accessed January 4, 2024, <https://www.wmf.org/slideshow/celebrating-women-protecting-cultural-heritage>.

⁴⁸ Bibek Bhandari, "In India, Women-Led Heritage Walks Spotlight Old Delhi's Centuries-Old Colourful 'Twisted' History," South China Morning Post, December 10, 2023, <https://www.scmp.com/week-asia/people/article/3244409/india-women-led-heritage-walks-spotlight-old-delhis-centuries-old-colourful-twisted-history>.

⁴⁹ Roshne Balasubramanian, "Reclaiming the Night: Chennai's Unique Night Walk Spotlights Women's Historical Contributions and Promotes Safety Dialogues," South First, October 5, 2023, <https://thesouthfirst.com/featured/reclaiming-the-night-chennai-unique-night-walk-spotlights-womens-historical-contributions-and-promotes-safety-dialogues/>.

⁵⁰ Anusha Kesarkar Gavankar, "Building Gender-Responsive Cities," Observer Research Foundation, November 7, 2022, <https://www.orfonline.org/expert-speak/building-gender-responsive-cities#:~:text=Cities%20become%20discriminatory%20through%20their,and%20involves%20socio%2Dlegal%20implications>. accessed on 7 September, 2023,

उत्तर स्पेनमधील बास्क देशाची राजधानी बिल्बाओ येथे जारी करण्यात आलेला समृद्धी आणि समावेश शहर सील आणि पुरस्कार (PICSA) निर्देशांक, शहराच्या आर्थिक वाढीचे प्रमाणच नव्हे तर त्याची गुणवत्ता आणि लोकसंख्येमध्ये वितरण देखील प्रदर्शित करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे.

निर्देशांक आर्थिक उत्पादकतेचे एक नवीन माप प्रदान करते जे जीडीपीच्या पलीकडे जाते.

हे लोक अर्थव्यवस्थेत किती चांगले काम करत आहेत आणि ज्यांची लोकसंख्या सर्वाधिक सशक्त आहे याचे सर्वांगीण खाते प्रदान करते.

जगातील 113 शहरांमध्ये बंगळुरू 83 व्या क्रमांकावर आहे, तर दिल्ली आणि मुंबई 101 आणि 107 व्या क्रमांकावर आहे.

इंडिया टुडे, 7 एप्रिल, 2022

कला आणि तंत्रज्ञान

लिंग डिजिटल विभाजन

महिला निर्मात्यांना संधी देणाऱ्या किफायतशीर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उदय होऊनही भारतात लिंग डिजिटल अंतर हा एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाऊंडेशनच्या एका अहवालात असे दिसून आले आहे की पुरुषांच्या तुलनेत भारतातील स्त्रिया मोबाईल फोन बाळगण्याकडे 15 टक्के कमी आणि मोबाईल इंटरनेट सेवा वापरण्याची शक्यता 33 टक्के कमी आहे.⁵¹

लिंग डिजिटल अंतरावर तीन प्राथमिक घटकांचा प्रभाव पडतो:

- ◆ ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील विभागणी, जिथे ग्रामीण भागात ब्रॉडबँड प्रवेश दर 51 टक्के राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत केवळ 29 टक्के आहे. याव्यतिरिक्त, ग्रामीण महिलांकडे मोबाईल फोन असण्याची शक्यता कमी आहे.
- ◆ आर्थिक असमानता डिजिटल विभाजनाला अधिक वाढवते, कारण कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबे त्यांच्या मासिक उत्पन्नाच्या अंदाजे 3 टक्के डेटा शुल्कासाठी वाटप करतात, तर मध्यम-उत्पन्न कुटुंबे फक्त 0.02 टक्के खर्च करतात.
- ◆ महिलांच्या भूमिकांबाबत पितृसत्ताक समजुतीद्वारे चालवलेला घरामधील भेदभाव, महिलांच्या डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेत आणखी अडथळा आणतो.⁵²

Accenture डिजिटल फ्लुएन्सी मॉडेल शिक्षण⁵³, रोजगार आणि करिअरच्या प्रगतीवर महिलांच्या डिजिटल प्रवाहाच्या सकारात्मक प्रभावावर भर देते. तरीही, 2016 मध्ये एक्सेंचरने51 'गेटिंग टू इक्वल: हाऊ डिजिटल इज हेल्पिंग क्लोज द जेंडर गॅप अँट वर्क' या शीर्षकाच्या एका अभ्यासातून खुलासा केला आहे की, 26 राष्ट्रांमध्ये भारताला सर्वात कमी डिजिटल प्रवाह रेटिंग आहे. 2021 च्या डिजिटल साक्षरतेवरील युएनडीपी अहवालानुसार, केवळ 33% भारतीय महिलांनी इंटरनेटचा वापर केला आहे, हा आकडा ग्रामीण भागातील महिलांसाठी अंदाजे 25% पर्यंत कमी झाला आहे.⁵⁴ डिजिटल साक्षरतेमध्ये प्रगती असूनही, लिंग डिजिटल अंतर कायम आहे. सर्जनशील उद्योग आणि डिजिटल कौशल्यावर अवलंबून असलेले व्यवसाय यासारख्या क्षेत्रांमध्ये, स्त्रियांना मागे राहण्याचा धोका जास्त असतो.

⁵¹Mitali Nikore & Ishita Uppadhyay "India's gendered digital divide: How the absence of digital access is leaving women behind", Observer Research Foundation, August 22, 2021, <https://www.orfonline.org/expert-speak/indias-gendered-digital-divide/> accessed on 7 September, 2023,

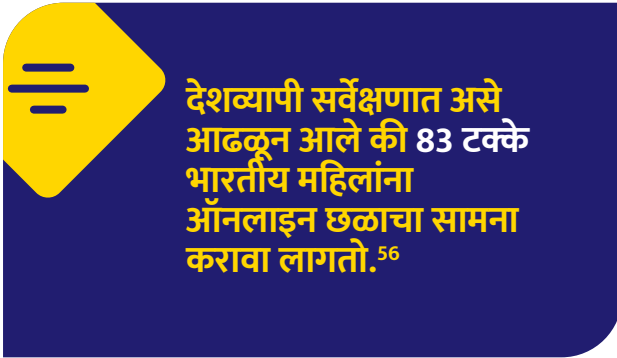
⁵²Nikore & Uppadhyay, 'Gender digital divide', ORF

⁵³Digital Fluency is the ability to discover, evaluate, and use information and technology effectively and ethically and is the ability to create something new with these tools.

⁵⁴1. Nadia Rasheed, "How Digital Literacy Can Bring in More Women to The Workforce," web log, UNDP India (blog), April 27, 2021, <https://www.undp.org/india/blog/how-digital-literacy-can-bring-more-women-workforce#:~:text=In%20India%2C%20only%2033%25%20of,figure%20drops%20to%20around%2025%25,> Accessed 7 September 2023.

डिजिटल तंत्रज्ञान आणि लिंग-आधारित हिंसा

2020 चा युनेस्को अहवाल हायलाइट करतो की डिजिटल तंत्रज्ञान वापरणाऱ्या महिलांना सायबर छळ आणि गैरवर्तनाचा धोका वाढतो. या अहवालात भारतासह 125 देशांतील 900 पत्रकारांचे ऑनलाइन हिंसाचाराच्या अनुभवांबद्दल सर्वेक्षण करण्यात आले. 73 टक्के प्रतिसादकर्त्यांनी सांगितले की, त्यांना शारीरिक आणि लैंगिक हिंसाचाराच्या धोक्यासह ऑनलाइन छळाचा अनुभव आला आहे. केवळ 25 टक्के लोकांनी या घटना त्यांच्या नियोक्त्यांना कळवल्या परंतु त्यांना उत्साहवर्धक प्रतिसाद मिळाला नसल्याचे सांगितले. ऑनलाइन हिंसाचाराचा परिणाम म्हणून, प्रतिसादकर्त्यांनी नोंदवले की त्यांनी सेल्फ सेन्सॉर केले, त्यांच्या नोकऱ्या किंवा अगदी पत्रकारिता सोडली.⁵⁵

नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB), 2021 मध्ये 10,730 प्रकरणे नोंदवली गेली, ज्यात प्रामुख्याने सायबर ब्लॅकमेल, धमक्या, पोर्नोग्राफी, पाठलाग, गुंडगिरी आणि बदनामी यांचा समावेश आहे. भारतातील महिलांवरील सायबर छळ आणि ऑनलाइन हिंसा हे माहिती तंत्रज्ञान कायदा, 2000 सह विविध कायदांतर्गत गुन्हे मानले जातात; भारतीय दंड संहिता, 1860, कलम 354A- स्त्री-पुरुष छळ, कलम 503- गुन्हेगारी धमकी, आणि कलम 509; स्त्री-पुरुष गुन्हांपासून मुलांचे संरक्षण (POSCO) कायदा, 2012; फौजदारी कायदा (सुधारणा) कायदा, 2013. कायदेशीर तरतुदींच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी, एनसीआरबी साठी महिलांमध्ये जागरूकता वाढवणे, तक्रार प्रक्रिया सुलभ करणे आणि डेटा संकलन आणि विश्लेषण वाढवणे महत्त्वाचे आहे.⁵⁷

कला, तंत्रज्ञान आणि रोजगारक्षमता:

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढीमुळे कला क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. 2021 च्या यूएस अभ्यासात असे आढळून आले आहे की “अभ्यास कालावधीत

(जानेवारी-एप्रिल, 2021), सुमारे 22,500 कलाकारांच्या नोकऱ्या उपलब्ध आहेत आणि त्यापैकी 1% (2400) पेक्षा जास्त पगाराच्या नोकऱ्या आहेत ज्यांचे वार्षिक पगार 100 हजारां पेक्षा जास्त आहे. त्यापैकी 3% (7515) 65 हजारा पेक्षा जास्त वार्षिक पगार असलेल्या कलाकारांच्या नोकऱ्यांपैकी बहुतांश (66%) डिजिटल आर्टशी संबंधित आहेत आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील आहेत. डिजिटल आर्ट नोकऱ्या देशभरात आहेत, मोठ्या शहरांभोवती क्लस्टर केलेले नाहीत” डिजिटल आर्ट लवचिकता, सुलभ प्रकाशन, पोर्टेबिलिटी, प्रिटेबिलिटी आणि लोकप्रियता प्रदान करते. कलाकारांच्या नोकऱ्या उपलब्ध आहेत आणि त्यापैकी 1% (2400) पेक्षा जास्त पगाराच्या नोकऱ्या आहेत ज्यांचे वार्षिक पगार 100 हजारा पेक्षा जास्त आहे. त्यापैकी 3% (7515) 65 K पेक्षा जास्त पगार असलेल्या मध्यम पगाराच्या नोकऱ्या आहेत. 60 हजारा पेक्षा जास्त वार्षिक पगार असलेल्या कलाकारांच्या नोकऱ्यांपैकी बहुतांश (66%) डिजिटल आर्टशी संबंधित आहेत आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील आहेत. डिजिटल आर्ट नोकऱ्या देशभरात आहेत, मोठ्या शहरांभोवती क्लस्टर केलेले नाहीत”⁵⁸ डिजिटल आर्ट लवचिकता, सुलभ प्रकाशन, पोर्टेबिलिटी, प्रिटेबिलिटी आणि लोकप्रियता प्रदान करते.

भारतात डिजिटल कलाकारांसाठी की तंत्रज्ञान वेब आणि ग्राफिक डिझायनरसारख्या भूमिकांमध्ये रोजगाराच्या संधी प्रदान करते. महिला डिजिटल कलाकारांसाठी या संधीची उपलब्धता अस्पष्ट राहिली आहे. कला आणि संस्कृती व्यवसायातील स्त्रिया सहसा स्वतंत्रपणे काम करत असताना, कला आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील त्यांची उपस्थिती विशेषतः ग्रामीण भागात आणि कमी शिक्षण आणि माहिती असलेल्या लिंग डिजिटल विभाजनामुळे मर्यादित असू शकते. या गृहितकांना पुष्टी देण्यासाठी पुढील अभ्यास आणि पुरावे आवश्यक आहेत.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) एआय आधारित कला आणि एआय सहाय्यक कलेद्वारे कलेच्या जगात क्रांती घडवत आहे. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2022 मध्ये असे दिसून आले आहे की AI कर्मचाऱ्यांपैकी केवळ 22 टक्के महिला आहेत. भारतातील एसटीईएम पदवीधरांपैकी 43 टक्के महिला आहेत. तथापि, या क्षेत्राचे विश्लेषण असे दर्शविते की एकूण STEM कर्मचाऱ्यांपैकी⁵⁹ ते केवळ 28 टक्के आहेत. प्रख्यात तंत्रज्ञान-केंद्रित जागतिक कॉर्पोरेशनमध्येही, महिला एआय तज्ञांचे प्रमाण 10-15 टक्क्यांच्या दरम्यान आहे. नेस्टाचा अभ्यास दर्शवतो की arXiv मधील एआय संशोधन प्रकाशनांपैकी केवळ 13.83 टक्के महिलांनी लिहिलेली आहे. प्रख्यात तंत्रज्ञान-केंद्रित जागतिक कॉर्पोरेशनमध्येही, महिला एआय तज्ञांचे प्रमाण 10-15 टक्क्यांच्या दरम्यान आहे. नेस्टाचा अभ्यास दर्शवतो की arXiv60 मधील एआय संशोधन प्रकाशनांपैकी केवळ 13.83 टक्के महिलांनी लिहिलेली आहे.⁶¹

कृत्रिम बुद्धिमत्ता एआय कलाकारांना नवीन सर्जनशील शक्यता देते, परंतु उदयोन्मुख चिंतेमध्ये लिंग पूर्वाग्रह समाविष्ट आहे जे मशीन लर्निंग⁶² दरम्यान उद्भवते. मशीन लर्निंग हे मानवाद्वारे व्यवस्थापित केले जात असल्याने, ते प्रक्रियेत त्यांचे स्वतःचे पूर्वाग्रह आणतात. याचा परिणाम डेटा सेटमध्ये विविधतेच्या अभावामध्ये होऊ शकतो ज्यामुळे पूर्वाग्रह त्रुटी, संभाव्यतः स्टिरियोटाइपिंग आणि भेदभाव कायम राहतो.⁶³ उदाहरणामध्ये लिंग-अज्ञात एआय डिझाईन्स यांचा समावेश आहे जे महिलांसाठी क्रेडिट स्कोअरिंगवर परिणाम करतात किंवा पक्षपाती एआय-भरती साधने स्त्रियांकडून आलेले नोकरीचे अर्ज फिल्टर करतात.⁶⁴

⁵⁵Julie Posetti et al., publication, Online Violence Against Women Journalists:&nb; A Global Snapshot of Incidence and Impacts (UNESCO, 2020), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375136>. Accessed 29 January 2024

⁵⁶“Bumble India Safety Guide: How to Identify and Report Online Harassment.” Bumble, 2022, <https://bumble.com/en-in/the-buzz/safety-center-bumble-india>, Accessed on 7 September 2023

⁵⁷“Harassment Of Women In Digital Space; A Challenging Issue For Law Enforcement”, Misha, Legal Service India E-Journal, n.d. Accessed 7 September 2023, <https://www.legalserviceindia.com/legal/article-10742-harassment-of-women-in-digital-space-a-challenging-issue-for-law-enforcement.html> ⁵⁸Vivian Wang and Dali Wang, rep., The Impact of the Increasing Popularity of Digital Art on the Current Job Market for Artists (Art and Design Review, 2021), https://www.scirp.org/pdf/adr_2021072114171398.pdf. accessed on 9 October 2023

⁵⁹Aditya Krishnan, “Indian Women in STEM: Are They Underrepresented?,” Economic Times, April 28, 2023, accessed October 9, 2023, [https://etinsights.et-edge.com/indian-women-in-stem-are-they-underrepresented/...](https://etinsights.et-edge.com/indian-women-in-stem-are-they-underrepresented/)

⁶⁰arXiv is a free distribution service and an open-access archive for nearly 2.4 million scholarly articles in the fields of physics, mathematics, computer science, quantitative biology, quantitative finance, statistics, electrical engineering and systems science, and economics. <https://arxiv.org/>

⁶¹Kostas Stathoulopoulos and Juan Mateos-Garcia, publication, Gender Diversity in AI Research (Nesta, July 2019), https://media.nesta.org.uk/documents/Gender_Diversity_in_AI_Research.pdf. Accessed on 10 October 2023

⁶²Machine learning is a branch of artificial intelligence (AI) and computer science which focuses on the use of data and algorithms to imitate the way that humans learn, gradually improving its accuracy. <https://www.ibm.com/topics/machine-learning>

⁶³“Gender and AI: Addressing Bias in Artificial Intelligence,” International Women’s Day, accessed February 2, 2024, <https://www.internationalwomensday.com/Missions/14458/Gender-and-AI-Addressing-bias-in-artificial-intelligence>.

⁶⁴Parvathy Krishnan, Rama Devi Lanka, and Swetha Kolluri, “Is AI Industry Gender-Blind?,” Businessline, February 10, 2023, <https://www.thehindubusinessline.com/opinion/is-ai-industry-gender-blind/article66494829.ece..> Accessed on 10 October 2023

एआय (AI) साठी भारताची राष्ट्रीय धोरण:

- ◆ हे सर्वसमावेशकतेवर लक्ष केंद्रित करते आणि #AIFORALL च्या कल्पनेला प्रोत्साहन देते.
- ◆ या कार्यक्रमांतर्गत, तेलंगणाने एआय आणि डेटा सायन्सवर असुरक्षित पार्श्वभूमीतील मुलींवर लक्ष केंद्रित करून 100,000 विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे आणि आधीच 5,000 पेक्षा जास्त मुलींना प्रशिक्षण दिले आहे.
- ◆ याव्यतिरिक्त, तेलंगणातील ग्रामीण महिलांना राज्यातील तीन ग्रामीण डेटा भाष्य केंद्रांमध्ये प्रशिक्षित आणि रोजगार दिला जात आहे.
- ◆ सरकारने हैदराबादमधील महिला उद्योजकांसाठी असलेल्या We-Hub या इनक्यूबेटरलाही प्रोत्साहन दिले ज्याने डेटा सायन्स आणि एआय मध्ये 13 ते 17 वयोगटातील 700 हून अधिक मुलींना प्रशिक्षण दिले आहे.

**AI आणि लैंगिक समानता,
दृष्टी IAS दैनिक अद्यतने,
13 फेब्रुवारी 2023**

कला, तंत्रज्ञान आणि लिंग सक्रियता

47

डिजिटल युगात प्रतिकार कला पूर्णपणे बदलून गेली आहे. आयुष्यभराच्या प्रदर्शनात एकदाही त्याची वाट न पाहता, कलाकारांना आता मोकळी आणि मोकळी जागा आहे. जिथे ते त्यांची कला प्रदर्शित करू शकतात. सेन्सॉरशिपचा धोका आणि निनावी राहण्याच्या तरतुदीमुळे, अधिकाधिक कलाकार आता त्यांचा आवाज उठवू लागले आहेत.⁶⁵

- द सिटीझन, ऑगस्ट 2020 मध्ये एक लेख

डिजिटल तंत्रज्ञानाने, विशेषतः सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून 'प्रोटेस्ट आर्ट' ची पोहोच लक्षणीयरीत्या वाढवली आहे - एक कला जी उत्स्फूर्त, स्थानिक आणि सर्वसमावेशक आहे.⁶⁶ ओपन सोर्स टूल्समुळे कलाकार आणि डिझायनर्सना त्यांची कला कार्यकर्त्यांसोबत त्वरीत शेअर करणे शक्य झाले आहे.⁶⁷ महिला डिजिटल कलाकार पितृसत्ता आणि रूढीवादी विचारांना आव्हान देणाऱ्या कथा आणि अनुभवांना आवाज देण्यासाठी त्यांच्या कलेचा वापर करत आहेत. ते सेक्सिस्ट ऑफिस जोक्स, शेडिजम, बॉडी शेमिंग, जेंडर फ्लुडिटी, स्त्री-पुरुष छळ आणि जातिवाद यासारख्या समस्यांना संबोधित करतात.⁶⁸

⁶⁵Kivleen Sahni, "Bring it On – Digital Art Storms the Internet in India " The Citizen, accessed October 10, 2023, <https://www.thecitizen.in/index.php/en/NewsDetail/index/16/19180/Bring-It-On---Digital-Art-Storms-the-Internet-in-India>.

⁶⁶Supriya Roychoudhury, "The Art of Resistance: When Imagination Meets Technology at Protests from India to Chile," Scroll.In, accessed November 7, 2023, <https://scroll.in/article/954091/the-art-of-resistance-when-imagination-meets-technology-at-protests-from-india-to-chile>.

⁶⁷1. Ritupriya Basu, "How Designers in India Turned Digital Tools into Virtual Grounds of Activism," Ritupriya Basu, July 15, 2020, <https://www.ritupriyabasu.com/features/2022/2/28/how-designers-in-india-turned-digital-tools-into-virtual-grounds-of-activism>. Accessed on 2 February 2024

⁶⁸Sahni. "Digital Art Storms the Internet In India"

सण आणि द्विवार्षिकी

सण आणि द्विवार्षिकी हे भारतातील कला आणि संस्कृतीच्या परीदृश्याचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत आणि या लिंग विश्लेषणाच्या संदर्भात, जवळून पाहण्याची हमी द्या. जयपूर लिटरेचर फेस्टिव्हल, कोची मुझरीस बिएनाले आणि व्हेनिस बिएनाले यासारख्या शहरांच्या नावावर त्यांची नावे दिली जातात.

"कला महोत्सवांसह शहरांच्या सहभागाचे परिणाम, विशेषतः सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने, फारसे समजलेले नाहीत"⁶⁹

जागतिक UNESCO अभ्यास अधोरेखित करतात की काही प्रगती असूनही, सण आणि द्विवार्षिकांमध्ये स्त्री-पुरुष असमानता कायम आहे. 2019 मधील 60 प्रमुख चित्रपट महोत्सवांच्या विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की मुख्य चित्रपट श्रेणींसाठी केवळ 33 टक्के पुरस्कार महिला कलाकार आणि निर्मात्यांना देण्यात आले. इलेक्ट्रॉनिक संगीत महोत्सवांमध्ये महिला कलाकारांचे प्रमाण 2016 मधील 15 टक्क्यांवरून 2019 मध्ये 25 टक्क्यांपर्यंत वाढले असले तरी अजूनही असमतोल आहे.⁷⁰

सांस्कृतिक कार्यात महिलांचा सहभाग हा आणखी एक विचार मांडतो. शुची कपूर, संस्थापक, चेन्नई फोटो बिएनाले यावर भर देतात की "येथे केवळ महिला कलाकार नसून प्रेक्षकांमधील महिलांची टक्केवारी लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे - या कार्यक्रमांना किंवा उत्सवांना प्रवास करण्याची, राहण्याची आणि उपस्थित राहण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित आहे. उदाहरणार्थ, चेन्नई इंटरनॅशनल फिल्म फेस्टिव्हलमध्ये महिलांची संख्या अत्यंत कमी किंवा नगण्य आहे, आणि कला आणि सांस्कृतिक संस्थांकडून केवळ महिलांसाठीचे शो ठेवण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत जेणेकरून अधिकाधिक स्थानिक महिलांना मोकळेपणाने उपस्थित राहण्यास प्रोत्साहन मिळावे, अन्यथा मोठ्या प्रमाणात केवळ पुरुष महोत्सवात सहभागी व्हावे."

सार्वजनिक अनुदानित सण आणि महिला कलात्मक दिग्दर्शकांसह उत्सवांमध्ये महिला कृतींचे प्रमाण जास्त असते. इस्तंबूल द्विवार्षिक, व्हेनिस बिएनाले, शारजाह द्विवार्षिक, DAK'ART आणि हवाना बिएनाले यासारख्या कला द्विवार्षिक, महिला क्युरेटर्स आणि महिला कलाकारांच्या सहभागामध्ये लक्षणीय सुधारणा दर्शवतात.⁷¹

भारतातील सण, द्विवार्षिक आणि प्रदर्शने वैविध्यपूर्ण असतात, ज्यात साहित्य, कलाकुसर, व्हिज्युअल आणि परफॉर्मिंग आर्ट्स (चित्रपट, छायाचित्रण, संगीत आणि नृत्य इ.) समाविष्ट असतात. हे सण शोकेस, प्रदर्शन, पर्यटन आणि व्यापार याद्वारे अर्थव्यवस्थेला चालना देतात. उत्सव कला प्रदर्शित करतात, जे सामायिक सामाजिक आव्हानांवर चर्चा करण्यासाठी आणि सामाजिक समानता, स्त्री-पुरुष विविधता (G-Fest)यासारख्या थीमवर चर्चा करण्यासाठी एक माध्यम म्हणून काम करते, Gender Bender, WoW Festival), LGBTQ थीम (कॅशिश मुंबई इंटरनॅशनल क्वीअर फिल्म फेस्टिव्हल, गोवा प्राईड फेस्टिव्हल) यासह कल्पनांचा प्रसार करणे आणि दलित आणि आदिवासी महिला, मीटू (MeToo) चळवळीतून वाचलेल्या आणि विचित्र कलाकारांसाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.⁷³

सण आणि प्रदर्शनांमध्ये स्त्रिया आणि स्त्री-पुरुष प्रश्न कलात्मक सामग्रीद्वारे सादर केल्या जातात, परंतु उत्सव व्यवस्थापन, क्युरेशन आणि नेतृत्व यामधील त्यांच्या प्रतिनिधित्वाच्या संदर्भात पुढील तपासणी आवश्यक आहे. उपलब्ध माहिती किस्सा आहे. उदाहरणार्थ, कोची मुझरीस बिएनाले यांनी 2018 मध्ये अनिता दुबे यांची पहिली महिला क्युरेटर म्हणून नियुक्ती केली.⁷⁴ तथापि, कालाघोडा महोत्सव⁷⁵ आणि जयपूर साहित्य महोत्सवाच्या⁷⁶ आयोजन समितीवर नजर टाकल्यास आयोजन समिती स्तरावर लिंग विविधता दिसून येते. तथापि, उत्सवाच्या वेबसाइट्सवर सार्वजनिकपणे उपलब्ध असलेली माहिती सहसा प्रचारात्मक असते आणि त्यात तपशीलवार अंतर्दृष्टी आणि माहिती नसते. त्यामुळे उत्सव व्यवस्थापन आणि प्रशासनातील लिंग दृष्टीकोनांच्या सर्वसमावेशक आकलनासाठी केवळ डेस्क संशोधनावर अवलंबून राहणे अपुरे ठरते.

⁶⁹Bernadette Quinn, "Arts Festivals and the City", Urban Studies, Vol. 42, No. 5/6, Review Issue: Culture-Led Urban Regeneration, 2005, pp. 927-943,

⁷⁰Conor, "Gender & Creativity"

⁷¹Reshaping Policies for Creativity, Addressing Culture As a Global Public Good . UNESCO, 2022. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380491>.

⁷²Mindy Myunghee Jeon, "Impacts of Festivals and Events." In Routledge eBooks, 32-50, 2020. <https://doi.org/10.4324/9780429274398-4>, Accessed 28 September 2023

⁷³1. Niharika Ghosh, "Be Proud, Be You: 5 Festivals Celebrating Gender Diversity," Festivals from India, April 6, 2023, <https://www.festivalsfromindia.com/5-inclusive-festivals-celebrating-gender-diversity/>. Accessed on 28 September 2023

⁷⁴Lorena Muñoz-Alonso, "Artist Anita Dube Appointed Curator of 2018 Kochi-Muziris Biennale," Artnet, April 4, 2017, <https://news.artnet.com/art-world/anita-dube-curator-2018-kochi-muziris-biennale-913853#:~:text=The%20Indian%20artist%20Anita%20Dube,on%20March%202029%20in%20Kochi.913853#:~:text=The%20Indian%20artist%20Anita%20Dube,on%20March%202029%20in%20Kochi>.

⁷⁵<https://kalaghodaassociation.com/committee/>

⁷⁶<https://jaipurliteraturefestival.org/team-2023>

ब्रिटीश कौन्सिल साउथ एशिया फेस्टिव्हल अँड कल्चरल अकादमीज कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट जास्तीत जास्त सकारात्मक सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव देण्यासाठी उत्सवांची परिसंस्था विकसित करणे हे आहे.

अकादमी संपूर्ण प्रदेशातील कला आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील उत्सव संचालक, संस्थापक, उद्योजक आणि वरिष्ठ व्यवस्थापकांना एकत्र आणते, ज्यामुळे लिंग आणि ईडीआय वर सकारात्मक प्रभाव टाकणारे व्यासपीठ तयार होते.

मुख्य शिक्षण परिणामांपैकी एक म्हणजे सहभागींना "स्थानिक आणि जागतिक आव्हानांना प्रतिसाद देण्यासाठी समानता, विविधता आणि समावेश (EDI), लैंगिक समानता आणि पर्यावरणीय स्थिरता यासारख्या क्षेत्रांमध्ये त्यांच्या स्वतःच्या व्यवसाय पद्धतींवर गंभीरपणे प्रतिबिंबित करणे."

संशोधन, डेटा आणि पुरावे

सांस्कृतिक अभिव्यक्तीच्या विविधतेवर 2005 च्या अधिवेशनात सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्रातील महिलांच्या भूमिकेवर जोर देण्यात आला आहे. 2005 च्या अधिवेशनाचा कलम 7 पक्षांना महिलांच्या विशेष परिस्थिती आणि गरजा विचारात घेण्यास प्रोत्साहित करतो, तर कलावंतांच्या स्थितीशी संबंधित शिफारसीचा कलम 4 (1980), पक्षांना महिलांची सर्जनशीलता आणि गटांना प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रित करण्याचे आवाहन करते. 2005 कन्व्हेंशनची देखरेख फ्रेमवर्क संस्कृती आणि मीडिया क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता अधोरेखित करते, या क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचे मूल्यांकन करणाऱ्या देखरेख प्रणाली आणि प्रवेश.⁷⁷

हे सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने प्रगती ओळखण्यासाठी, मागोवा घेण्यासाठी आणि मोजण्यासाठी डेटा, संशोधन आणि पुरावे यांचे महत्त्व स्पष्टपणे अधोरेखित करते. तथापि, या अहवालात आढळलेल्या महत्त्वाच्या अंतरांपैकी हे देखील एक आहे.

संस्कृती आणि सर्जनशील क्षेत्रातील लिंग समानतेचे परीक्षण करण्यासाठी चांगल्या डेटाच्या गरजेवर भर देतो. विविध संस्थांनी प्रगती केली असली तरी, माहितीपूर्ण धोरण बदलासाठी सक्षम व्यापक आणि विश्वासाहर्ष डेटा गोळा करण्यासाठी अजून बरेच काही करायचे आहे. या क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष असमानतेची मूळ कारणे उघड करण्यासाठी परिमाणवाचक आणि गुणात्मक संकेतकांचा वापर करून डेटा संकलनासाठी नवीन दृष्टिकोन आवश्यक आहेत.”

अहवालात

- ◆ महिलांचा सहभाग, प्रतिनिधित्व आणि संस्कृती आणि सर्जनशीलतेतील प्रगती
- ◆ कलाकारांची अधिकृत राष्ट्रीय नोंदणी, लिंग आणि सांस्कृतिक क्षेत्राद्वारे विभक्त
- ◆ कलात्मक अभिव्यक्तीवर होणारे आक्रमण
- ◆ गैर-विषयवरील डेटाची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. बायनरी लिंग आणि लिंग विविधता.⁷⁸

⁷⁷UNESCO, “ReShaping Policies For Creativity, Addressing culture as a global public good”, 2022, Accessed 28 September, 2023. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380474>

⁷⁸Conor, Gender & Creativity

या लिंग विश्लेषणादरम्यान भारताच्या सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्रातील लिंगावरील परिमाणवाचक आणि गुणात्मक डेटाची मर्यादित उपलब्धता हे एक आव्हान होते. काही अंतरांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

01

सांस्कृतिक आणि सर्जनशील उद्योगांमधील स्त्री-पुरुष समानतेवर युनेस्कोच्या संशोधनाचा येथे मोठ्या प्रमाणावर संदर्भ देण्यात आला आहे. तथापि, युनेस्को अभ्यास जागतिक दृष्टीकोन देतात, समतुल्य डेटा आणि भारतासाठी विशिष्ट अंतर्दृष्टी शोधणे कठीण होते.

02

2019-20 मध्ये संपलेली हातमाग जनगणना ही शेवटची सार्वजनिकरित्या उपलब्ध असलेली जनगणना डेटा आहे. लोकांच्या, विशेषतः गरीबांच्या आर्थिक परिस्थितीवर साथीच्या रोगाचा नकारात्मक परिणाम लक्षात घेता हे एक आव्हान आहे. ब्रिटीश कौन्सिलच्या स्वतःच्या टेकिंग द टेम्परेचर फायनल रिपोर्टमध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की लॉकडाउन आणि सामाजिक-अंतराचे उपाय आणि करार संपुष्टात आणणे याचा 88 टक्के सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) क्षेत्र तसेच कुशल फ्रीलान्स कामगारांना मोठा फटका बसला आहे. सर्जनशील क्षेत्रे. त्यात कमावलेल्या उत्पन्नात 51 टक्के घट झाल्याचे नमूद केले आहे आणि सर्जनशील क्षेत्रातील 44 टक्के कर्मचारी आता स्वयंरोजगार करत असल्याचे नमूद करते. या परिस्थितीत, अद्ययावत आणि विश्वासार्ह डेटा असणे आवश्यक आहे जे धोरण आणि कार्यक्रम हस्तक्षेपांची माहिती देऊ शकेल.

03

जागतिक किंवा पाश्चिमात्य स्रोतांच्या तुलनेत भारतातील माहिती दुर्मिळ होती. अशा प्रकरणांमध्ये, आम्ही लिंग समानता, विशेषतः संगीत आणि संग्रहालये यांसारख्या क्षेत्रातील माहिती गोळा करण्यासाठी इव्हेंट, पॅनेल चर्चा, लॉन्च आणि उत्सव यांच्या बातम्यांच्या अहवालांवर अवलंबून होतो.

04

वस्त्रोद्योग मंत्रालयाने प्रकाशित केलेली चौथी अखिल भारतीय हातमाग जनगणना 2019-20; भारत सरकार मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते. हातमाग विणकरांच्या संख्येवरील उच्च-स्तरीय डेटा ग्रामीण आणि शहरी भागात लिंग वेगळे केले गेले होते आणि त्यात ट्रान्सजेंडर लोकांवरील डेटा देखील समाविष्ट होता. तथापि, सामाजिक गट, धर्म, घरांचे प्रकार आणि शैक्षणिक स्तर यासारख्या इतर विविध निकषांवर अधिक तपशीलवार स्त्री-पुरुष भेदभाव एकतर अनुपस्थित किंवा विसंगत होता.

05

वस्त्र उद्योगातील महिला कामगारांवरील संशोधन, डेटा आणि पुरावे अधिक उपलब्ध आहेत. एप्रिल 2013 मध्ये बांगलादेशातील राणा प्लाझा कारखाना कोसळणे हे त्याचे एक कारण असू शकते. या घटनेने महिला परिधान कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीकडे आंतरराष्ट्रीय लक्ष वेधले आणि आयएलओ सारख्या संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय परिधान कंपन्यांना अधिक पुरावे तयार करण्यास प्रवृत्त केले.

06

सुमारे 500 अब्ज रुपये मूल्य असलेला भारतीय प्रकाशन उद्योग जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा आहे आणि 2024 पर्यंत 800 अब्ज रुपयांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. महिला लेखिकांच्या संख्येत वाढ झाली असली तरीही, उपलब्ध डेटामध्ये त्यांच्या भूमिका आणि योगदानाबद्दल अंतर्दृष्टी नाही. अर्थव्यवस्था. जागतिक बाजार संशोधन संस्थांचे अभ्यास देखील महिलांची उपस्थिती, प्रतिनिधित्व किंवा भारतीय प्रकाशन अर्थव्यवस्थेतील योगदान याविषयी मर्यादित माहिती देतात.

भारताच्या सांस्कृतिक आणि सर्जनशील क्षेत्रातील लिंग समस्यांवरील विश्वासार्ह डेटा शोधण्याची आव्हाने (1) लिंग समस्यांवरील संबंधित संशोधन डेटा आणि पुरावे तयार करण्यासाठी धोरण निर्माते, अभ्यासक आणि विचारवंत नेत्यांसोबत वकिली करण्याची गरज अधोरेखित करतात. या अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे धोरण तयार करणे आणि रणनीती आणि कार्यक्रम विकासात मदत करणाऱ्या क्षेत्रातील लिंग समस्यांची सर्वसमावेशक माहिती मिळविण्यासाठी असे अहवाल आवश्यक आहेत .

03

ट्रेंड विश्लेषण

विभाग 2 मध्ये वर्णन केलेल्या क्षेत्रांवरील संशोधनाने काही सामान्य धागे उघड केले:

01

भूमिका

भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रात महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. जरी या क्षेत्रासाठी एकूण संख्या उपलब्ध नसली तरी, अनेक वैयक्तिक क्षेत्रांमध्ये विशेषतः निम्न स्तरावर महिलांचे चिंताजनक अत्याधिक प्रतिनिधित्व दिसून येते. उदाहरण: हातमाग आणि वस्त्र क्षेत्रांमध्ये अंदाजे 70 टक्के महिलांचा समावेश आहे.

02

सहभाग

महिलांचा सहभाग बहुधा फ्रीलान्स, अर्धवेळ किंवा कंत्राटी नोकऱ्यांसारख्या असुरक्षित कामाचे रूप घेते, जे हातमाग, वस्त्र, साहित्य आणि संगीत यासारख्या क्षेत्रांमध्ये प्रचलित आहे.

03

प्रतिनिधित्व

नेतृत्वातील प्रतिनिधित्वाचा अभाव काही विशिष्ट सर्जनशील व्यवसायांमध्ये स्त्रियांच्या अतिप्रस्तुततेशी देखील जोडलेला आहे ज्यांना जास्त पगार मिळत नाही जसे की लेखक, टाइपसेटर, समीक्षक, ब्लॉगर आणि प्रचारक.

04

मान्यता

महिला कलाकारांच्या त्यांच्या कलात्मक क्षेत्रातील योगदानाची उणीव, किंवा विलंब, हे स्पष्टपणे दिसून येते, जसे की महिलांचे विरळ प्रतिनिधित्व असलेल्या अनेक प्रतिष्ठित पुरस्कार आणि सन्मानांमध्ये दिसून येते.

05

धोरण अंमलबजावणी

धोरण आणि अंमलबजावणीमधील अंतर कायम आहे. बिझनेस अँड ह्युमन राइट्स रिसोर्स सेंटरच्या 2022 च्या अभ्यासात भारतीय वस्त्र उद्योगातील महिलांसाठी कामाच्या परिस्थितीचे परीक्षण केले गेले. यामध्ये कमीतकमी 12 जागतिक फॅशन ब्रँड्सचा पुरवठा करणाऱ्या कारखान्यांमध्ये नियमित शारीरिक आणि शाब्दिक अत्याचार, जबरदस्तीने ओव्हरटाईम, COVID-19 सुरक्षेच्या खबरदारीचा अभाव आणि ब्रेक नाकारण्याची उदाहरणे समोर आली आहेत. हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की या सर्व ब्रँडमध्ये छळ आणि गैरवर्तन आणि विशेषतः लिंग-आधारित हिंसाचार विरुद्ध धोरणात्मक वचनबद्धता आहे.

06

पगारातील तफावत

स्त्री-पुरुष वेतनातील तफावत कायम आहे, ज्यामध्ये महिलांच्या कामाचे अनेकदा कमी मूल्य घेतले जाते किंवा त्यांना 'कमी कुशल' मानले जाते, विशेषतः हातमाग आणि पारंपारिक प्रकाशन क्षेत्रात.

07

करिअरची प्रगती

संधी मिळविण्यात स्त्री-पुरुष भेदभाव करिअरच्या प्रगतीमध्ये अडथळा आणतो, उत्सवांमध्ये महिला संगीतकारांच्या कमी-प्रतिनिधित्वात, संग्रहालयातील संग्रह आणि प्रदर्शनांमध्ये महिला कलाकार आणि निर्णय घेण्याच्या भूमिकेत महिला अधिकारी दिसून येतात.

08

वित्त

महिलांना त्यांच्या सर्जनशील उपक्रमांना पुढे नेण्यासाठी वित्त उपलब्ध करून देणे हे एक आव्हान आहे. MSME क्षेत्रातील महिला उद्योजकांना संपार्श्विक मर्यादांमुळे व्यवसाय वाढीसाठी वित्त मिळण्यात मोठ्या अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो.

09

हिंसा आणि छळ

लिंग-आधारित हिंसा व्यापक आहे, विविध सर्जनशील व्यवसायांना प्रभावित करते. परिधान क्षेत्रात स्त्री-पुरुष छळाच्या बातम्या आल्या आहेत, संगीत उद्योगातील महिलांनी वस्तुनिष्ठतेची तक्रार केली आहे, तर डिजिटल कलाकारांना सायबर गुंडगिरी आणि ऑनलाइन छळाचा अनुभव येत आहे.

10

डिजिटल डिव्हाईड

लिंग डिजिटल विभाजन, गरिबी, ग्रामीण-शहरी विभाजन, पितृसत्ता आणि सांस्कृतिक निकष यांसारख्या घटकांनी प्रभावित, सर्जनशील अर्थव्यवस्थेत महिलांच्या प्रभावी सहभागावर परिणाम करते. यामुळे त्यांच्या डिजिटल तंत्रज्ञानातील प्रवेश आणि प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण होतो, महिला कलाकारांना त्यांच्या सर्जनशील करिअरमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

सकारात्मक ट्रेड

काही उद्योगांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेसाठी योगदान देणारे सकारात्मक ट्रेड उदयास येत आहेत. काही सूचक ट्रेड खाली दिले आहेत:

01

लेखांकन, विक्री आणि उत्पादनात भूमिका घेणाऱ्या स्त्रियांसह प्रकाशन कर्मचाऱ्यांची लिंग रचना बदलणे, तसेच किरकोळ पुस्तकांच्या साखळीसाठी वितरक आणि खरेदीदार बनणे. त्याच वेळी, संपादकीय विभागात काम करणाऱ्या पुरुषांमध्ये वाढ झाली आहे.

02

वाइल्ड सिटी सारखे काही उत्सव आयोजक लिंग असमतोल जाणीवपूर्वक संबोधित करत आहेत. उदाहरणार्थ, वाइल्ड सिटीने राजस्थानमधील मॅट्रिक फील्ड्स फेस्टिव्हलमध्ये महिला कलाकारांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते.

03

खाजगीरित्या व्यवस्थापित संग्रहालये, जी भारतातील संग्रहालय क्षेत्रातील सुमारे 10 टक्के आहेत, महिलांना नेतृत्वात प्रोत्साहन देण्यासाठी मोठी प्रगती करत आहेत.

04

तिरुअनंतपुरम, हैदराबाद आणि दिल्ली सारखी अनेक शहरे एलजीबीटीक्यू समुदायासाठी थीम पार्क, ब्रेस्टफीडिंग किऑस्क, केवळ महिलांसाठी ऑटो सेवा आणि शौचालय सुविधा यासारख्या उपक्रमांसह लिंग-संवेदनशील शहरी नियोजनात प्रगती करत आहेत.

05

वारसा संवर्धनामध्ये महिलांच्या नेतृत्वाखालील उपक्रमांना महत्त्व प्राप्त होत आहे, ज्यामुळे शहरी जागांमध्ये महिलांच्या इतिहास आणि कथांच्या दृश्यमानतेमध्ये योगदान होते.

या अहवालात समाविष्ट असलेल्या बहुतेक क्षेत्रांमध्ये कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील लिंग समस्यांवरील संशोधन, अंतर्दृष्टी आणि पुरावे मिळवून ते अधिक मजबूत केले जाऊ शकतात.

04

भागधारक (स्टेकहोल्डर) विश्लेषण

कोणत्याही कार्यक्रमाचे यश हे भागधारक आणि भागीदारांच्या सहभागावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. या व्यक्ती आणि संस्था मोठ्या प्रमाणात सामर्थ्य, प्राधान्यक्रम आणि नेटवर्क आणतात, जे स्त्री-पुरुष समानता प्राप्त करण्याच्या दिशेने एकत्रितपणे प्रवासाला गती देतात. लैंगिक दृष्टीकोनातून भागधारकांचे प्राधान्यक्रम आणि कृती समजून घेणे महत्त्वाचे आहे, कारण ते विश्लेषणाचा अविभाज्य भाग आहे. येथे नमूद केलेले भागधारक विशेषतः ज्यांच्याशी ब्रिटिश कौन्सिल सातत्याने सहकार्य करते त्यांचा संदर्भ घेतात.

भारतीय सरकारी भागधारक

अशी अनेक सरकारी धोरणे आणि कार्यक्रम आहेत जे सर्जनशील क्षेत्राच्या गरजा पूर्ण करतात ज्यात सर्वसमावेशक वाढीची प्रचंड क्षमता आहे. कल्चर वर्किंग ग्रुप अंतर्गत नुकत्याच झालेल्या G20 चर्चेदरम्यानही हे अधोरेखित झाले आहे. भारताच्या G20 अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आलेला 'G20 कल्चर: शॅपिंग द ग्लोबल नॅरेटिव्ह फॉर इन्क्लुझिव्ह ग्रोथ' अहवाल, "भविष्यातील धोरणनिर्मितीला मार्गदर्शन करणाऱ्या सर्वसमावेशक सांस्कृतिक लँडस्केपचा नकाशा बनवण्याचा" हेतू नमूद करतो. सध्या, भारताकडे सांस्कृतिक मंत्रालयाद्वारे मार्गदर्शन केलेले सर्वसमावेशक कला आणि संस्कृती धोरण नाही. तथापि, सर्जनशील आणि संस्कृती क्षेत्राशी संबंधित अनेक धोरणे आहेत जी विविध मंत्रालयांमध्ये पसरलेली आहेत आणि लिंग एकीकरणासाठी संधी देतात. यापैकी काही पुढे चर्चा केली आहेत:

सांस्कृतिक मंत्रालय

सांस्कृतिक मंत्रालयाने संस्था, गट, व्यक्ती, ओळखल्या गेलेल्या non-MOC संस्था, गैर-एमओसी संस्थांसह विविध घटकांचे पुनरुज्जीवन आणि संवर्धन करण्यासाठी "भारतातील अमूर्त वारसा आणि विविध सांस्कृतिक परंपरा जतन करण्यासाठी कार्यक्रम" म्हणून ओळखला जाणारा एक कार्यक्रम तयार केला आहे. -सरकारी संस्था, संशोधक आणि विद्वान. भारताच्या समृद्ध अमूर्त सांस्कृतिक वारशाचे बळकटीकरण, संरक्षण, जतन आणि संवर्धन करण्यात मदत करणाऱ्या उपक्रमांमध्ये आणि प्रकल्पांमध्ये सहभागी होण्यासाठी या संस्थांना प्रोत्साहित करण्याचा या उपक्रमाचा उद्देश आहे.⁷⁹

वस्त्रोद्योग मंत्रालय

राष्ट्रीय वस्त्रोद्योग धोरण 2000⁸⁰ ची प्रस्तावना ग्रामीण आणि शहरी भागात विशेषतः महिलांसाठी कृषी, औद्योगिक, संघटित आणि विकेंद्रित क्षेत्रात रोजगार निर्मितीचे महत्त्व आणि क्षमता लक्षात घेते. नवीन वस्त्रोद्योग धोरण 2021⁸¹ मध्ये रोजगाराच्या चांगल्या संधी निर्माण करण्यावर भर दिला जात असताना, या क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समस्यांचे विशिष्ट संदर्भ मजबूत केले जाऊ शकतात.

⁷⁹<https://www.indiaculture.gov.in/scheme-safeguarding-intangible-cultural-heritage-and-diverse-cultural-traditions-india>

⁸⁰"National Textile Policy 2000." Ministry of Textiles, https://texmin.nic.in/sites/default/files/policy_2000.pdf. accessed on 18 September 2023

⁸¹"New Textile Policy," Press Information Bureau, February 12, 2021, <https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1697401#:~:text=In%20the%20budget%202021%2D22,one%20place%20with%20plug%20%26%20play.> 18 July 2023

नॅशनल हँडलूम डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (एनएचडीपी) 2021-2026⁸²

25 लाखांहून अधिक महिला विणकर आणि संबंधित कामगारांना गुंतवून महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात हातमाग क्षेत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका ओळखली जाते. कार्यक्रमाने हे सक्षम करण्यासाठी अनेक उपक्रम आखले आहेत, ज्याची खाली रूपरेषा दिली आहे:

- ◆ एनएचडीपी क्लस्टर डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (CDP) विणकरांसाठी स्वयं-सहायता गटांच्या (SGHs)⁸³ क्षमता वाढवण्यासाठी समर्पित आहे. हे स्वयंसहायता गट, ज्यात प्रामुख्याने महिलांचा समावेश आहे, त्यांच्या सशक्तीकरण आणि स्वायत्ततेला प्रोत्साहन देण्यासाठी एकतेच्या बळाचा उपयोग करतात.
- ◆ CDP अंतर्गत, वैयक्तिक स्त्रिया वर्क शेड उभारण्यासाठी भारत सरकारकडून संपूर्ण आर्थिक सहाय्य मिळण्यास पात्र आहेत.
- ◆ NHDP नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ओपन स्कूलिंग (NIOS)/IGNOU द्वारे विणकर आणि त्यांच्या वॉर्डांच्या शिक्षणाची तरतूद करते जिथे महिला शिकणाऱ्यांसाठी फी सबसिडी उपलब्ध आहे. हे थेट हातमाग जनगणनेच्या आकडेवारीने उघड केलेल्या अंतराला संबोधित करते, जे दर्शविते की जवळजवळ 25 टक्के विणकरांनी औपचारिक शिक्षणाची घेतलेली नाही तर 14 टक्क्यांनी प्राथमिक शालेय शिक्षण पूर्ण केलेली नाही.

शिक्षण मंत्रालय

एनईपी 2020⁸⁴ च्या 22 व्या प्रकरणात सांस्कृतिक शिक्षण देण्यासाठी भारतीय भाषा, कला आणि संस्कृतीच्या संवर्धनावर जोरदार भर देण्यात आला आहे. हे शालेय स्तरावरील अभ्यासक्रमात भाषा, स्थानिक कलाकुसर आणि संगीत यांचा समावेश करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. उच्च शिक्षणामध्ये, धोरण उच्च-गुणवत्तेचे कार्यक्रम आणि वारसा मध्ये पदवी, कला आणि संग्रहालय प्रशासन, पुरातत्व, कलाकृती संवर्धन, ग्राफिक डिझाइन आणि रोजगारक्षमता सुधारण्यासाठी वेब डिझाइन समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न करते. प्रकरण 6 समान आणि सर्वसमावेशक शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी धोरण केंद्रे, ज्याचा उच्च शिक्षणातील समानतेवर लक्ष केंद्रित करून, प्रकरण 14 च्या संयोगाने विचार केला पाहिजे. NEP 2020 मध्ये सांस्कृतिक आणि लिंग-संबंधित समस्यांचे एकत्रीकरण कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील शिक्षणाला लिंगाशी जोडण्याची मौल्यवान संधी देते.

⁸² & ⁸³ "COMPREHENSIVE HANDICRAFTS I' CLUSTER DEVELOPMENT SCHEME (CHCDS) GUIDELINES." Development Commissioner (Handicrafts). Accessed July 14, 2023. <https://www.handicrafts.nic.in/pdf/Scheme.pdf#page=8>.

⁸⁴ "National Education Policy 2020." Ministry of Education, 2020. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf. Accessed 18 July 2023

ग्रामीण विकास मंत्रालय

मंत्रालयाचे अनेक उपक्रम आहेत जे ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट असताना, सर्जनशील क्षेत्रावर देखील परिणाम करतात.

- ◆ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा 2005 (MGNREGA) हा एक प्रमुख सरकारी उपक्रम आहे जो अकुशल आणि बेरोजगार व्यक्तींना वार्षिक 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी देतो. सुमारे दहा वर्षांपूर्वी वस्त्रोद्योग मंत्रालयाने हातमाग विणकरांना त्यांच्या मर्यादित उत्पन्नामुळे मनरेगामध्ये समाविष्ट करण्याची शिफारस केली होती. सध्या फक्त रेशीम शेती मनरेगाच्या कक्षेत येते; तथापि, वस्त्रोद्योग मंत्रालय संपूर्ण वस्त्रोद्योग आणि वस्त्र उद्योगाचा समावेश करण्यासाठी त्याच्या विस्तारासाठी जोर देत आहे, ज्यात आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे, प्रामुख्याने महिलांचा समावेश आहे.⁸⁵
- ◆ दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) खालील गोष्टींसाठी कार्य करते: (i) औपचारिक क्रेडिटमध्ये प्रवेश तयार करणे (ii) विविधीकरण आणि उपजीविकेच्या बळकटीकरणासाठी समर्थन प्रदान करणे (iii) हक्क आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये प्रवेश सक्षम करणे. योजनेअंतर्गत, प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबातील एका सदस्याला (शक्यतो एक महिला) एसएचजी नेटवर्क अंतर्गत आणले जाते आणि बँक-लिकेज व्यवस्था पुरवली जाते. फेब्रुवारी 2022 पर्यंत, ही योजना सर्व 28 राज्ये आणि 6 केंद्रशासित प्रदेश (UTs)⁸⁶ मधील 707 जिल्ह्यांमधील 6,789 ब्लॉकमध्ये लागू केली जात आहे. दारिद्र्य आणि उपजीविकेचे मुद्दे, जे भारतातील कला क्षेत्रावर परिणाम करतात, NRLM च्या आदेशाला ओव्हरलॅप करतात. सध्या, NRLM हे ग्रामीण गरिबांना आधारभूत निर्वाह पातळीपर्यंत पोहोचण्यासाठी आजीविका सुधारण्यासाठी राज्याद्वारे प्रदान केलेले सामाजिक सुरक्षा उपाय म्हणून केंद्रित आहे. हे विविध हस्तकला आणि सर्जनशील उद्योगांमध्ये उपजीविका मजबूत करण्यासाठी एक उत्तम संधी प्रदान करते. कला क्षेत्रासाठी महत्त्वाच्या असलेल्या डिझाइन, मार्केटिंगवर लक्ष केंद्रित करून हे केले जाऊ शकते.⁸⁷

नॅशनल स्किल्स डेव्हलपमेंट मिशन (NSDM)⁸⁸

NSDM च्या आश्रयाने अनेक उपक्रम राबवले जात आहेत, जे भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांसाठी प्रासंगिक आहेत. यापैकी काही खाली नमूद केल्या आहेत:

- ◆ NSDM अंतर्गत, प्रशिक्षण महासंचालनालयाला महिला प्रशिक्षणासाठी विशेष संस्था स्थापन करण्याचे काम देण्यात आले आहे.
- ◆ नॅशनल स्किल्स डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (NSDC) विशेषतः ग्रामीण भागात महिलांच्या कौशल्य विकासावर काम करत आहे. या प्रशिक्षणामध्ये डिजिटल, अकाउंटिंग आणि उद्योजकीय कौशल्ये समाविष्ट आहेत, ज्यामुळे महिलांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करता येतो.
- ◆ स्किल इंडिया मिशन अंतर्गत: (1) ओडिशातील हमरा बचपन ट्रस्टसोबत भागीदारी म्हणजे सुमारे 1500 आर्थिकदृष्ट्या वंचित महिलांना रोजगार आणि उद्योजकतेच्या संधी देणे. (2) इंडस्ट्री क्राफ्ट्स फाऊंडेशनशी भागीदारी कर्नाटकातील 1500 महिलांना प्रशिक्षित करण्यात मदत करत आहे.
- ◆ नॅशनल स्किल्स क्वालिफिकेशन फ्रेमवर्क (NSQF) शी सुसंगत, सुमारे 450 नोकरीच्या जागा आहेत ज्या महिलांच्या उन्नतीला प्राधान्य देतात. स्किल इंडिया कृत्रिम बुद्धिमत्ता, 3D प्रिंटिंग, डेटा अॅनालिटिक्स आणि बरेच काही यासह इंडस्ट्री 4.0 च्या अनुषंगाने आधुनिक नोकरीच्या भूमिकांमध्ये महिलांच्या सहभागाला सक्रियपणे प्रोत्साहन देत आहे.
- ◆ नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ एंटरप्रेन्योरशिप अँड स्मॉल बिझनेस डेव्हलपमेंट (NIESBUD), कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय (MSDE), ग्रामीण महिलांसाठी उद्योजकीय मूल्ये, वृत्ती आणि एंटरप्राइझ/ग्रुप एंटरप्राइजेस स्थापन करण्यासाठी त्यांना आवश्यक असलेली प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी उद्योजकता विकास कार्यक्रमांची रचना केली आहे. लाइव्हलीहुड बिझनेस इनक्युबेशन (LBI)⁸⁹ दृष्टीकोन देखील संस्थेद्वारे महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी वापरला जातो.

⁸⁵Textiles Ministry for Inclusion of Handloom Weavers under NREGA .” The Economic Times, 2014.

<https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/textiles-ministry-for-inclusion-of-handloom-weavers-under-nrega/articleshow/28848389.cms?from=mdr>. Accessed 18 July 2023

⁸⁶National Rural Livelihood Mission (NRLM) Manual for District - Level Functionaries (2017).

<https://darpg.gov.in/sites/default/files/National%20Rural%20Livelihood%20Mission.pdf>. Accessed 19 July 2023

⁸⁷Yaameiny Mubayi, rep., Policy Gaps Study on the Crafts Sector in India (All India Crafts & Craftworkers Welfare Association), accessed July 19, 2023,

<https://www.aicaonline.org/wp-content/uploads/2018/06/Final-Policy-Gaps-Study.pdf> Accessed 19 July 2023

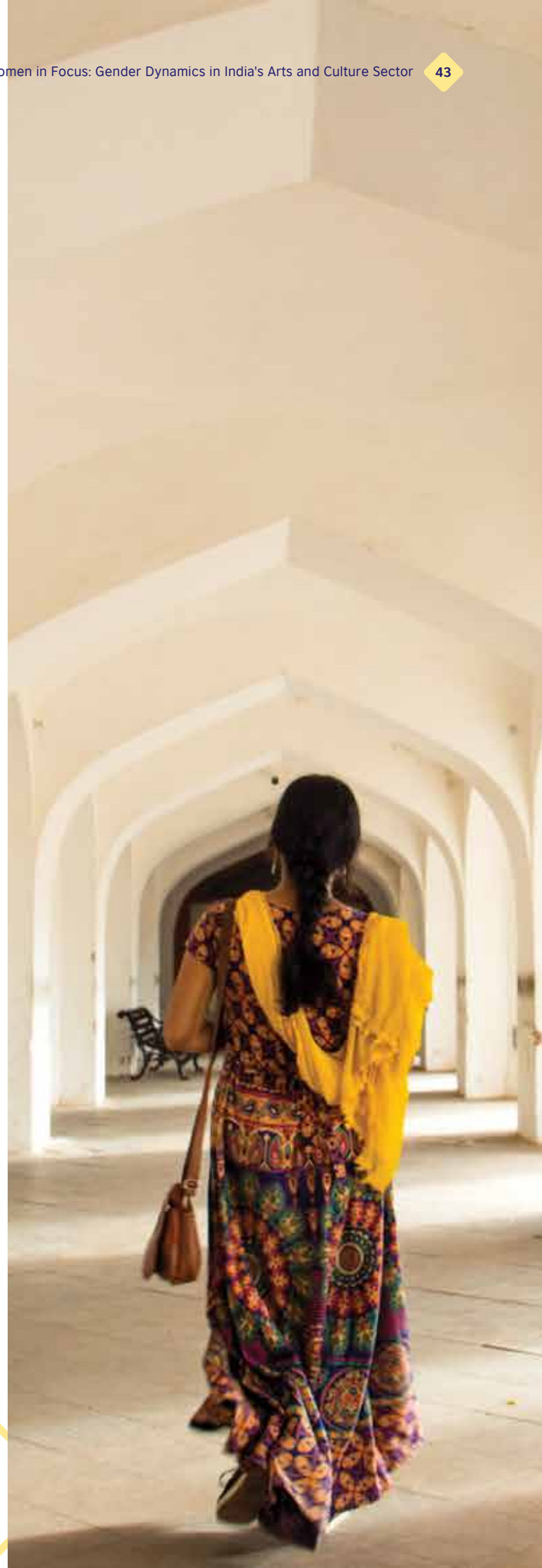
⁸⁸National Skills Development Mission A Framework for Implementation n.d.. Accessed July 20, 2023.

<https://www.msde.gov.in/sites/default/files/2019-09/National%20Skill%20Development%20Mission.pdf>.

⁸⁹Livelihood Business Incubators aim to create jobs at local level and reduce un-employment by creating a favourable ecosystem for entrepreneurial development in the country.

सूचक राज्य सरकारे

- ◆ **राजस्थान** ने नोव्हेंबर 2022 मध्ये आपले पहिले हस्तकला धोरण⁹⁰ सादर केले, जे रोजगार निर्मिती, निर्यात प्रोत्साहन, पायाभूत सुविधा विकास, धोरणात्मक विपणन आणि विविध क्षेत्रातील कारागिरांचे सक्षमीकरण यावर लक्ष केंद्रित करते. या पॉलिस्त्रीमध्ये समूह विमा आणि शिष्यवृत्तीद्वारे सामाजिक सुरक्षेच्या तरतुदींचा समावेश आहे. या धोरणाद्वारे महिला आणि मुलींना कशाप्रकारे पाठिंबा मिळू शकतो किंवा त्यांचा फायदा कसा होऊ शकतो यावर लक्ष केंद्रित करून धोरण मजबूत केले जाऊ शकते.
- ◆ **आसाम हस्तशिल्प धोरण 2022** च्या प्रस्तावनेत महिलांचा उल्लेख आहे: "राज्याने ग्रामीण कारागिरांना, विशेषतः महिलांना आणि समाजातील दुर्बल घटकांना स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी हस्तकला उद्योग/उद्योग/संबंधित उद्योगांचे महत्त्व ओळखले आहे". हे धोरण कारागिरांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारणे, हस्तकला-आधारित उद्योगांना चालना देणे, प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञान सहाय्य प्रदान करणे, भौगोलिक संकेत (GI) द्वारे पारंपारिक ज्ञान जतन करणे आणि सामाजिक सुरक्षा (विमा योजना, कौटुंबिक निवृत्ती वेतन, शैक्षणिक समर्थनाद्वारे) प्रदान करणे यावर लक्ष केंद्रित करते. इतर. 2019-2020 च्या चौथ्या हातमाग जनगणनेनुसार, आसाममध्ये हातमाग क्षेत्रातील 1,159,507 महिला आहेत आणि 58,114 महिला हस्तकला कारागिरांनी विकास आयुक्त (हस्तकला)⁹¹ कार्यालयात नोंदणी केली आहे. या क्षेत्रातील महिलांवर धोरणात्मक लक्ष केंद्रित केल्याने हे अधिक लिंग-प्रतिसादशील होऊ शकते.

⁹⁰"Rajasthan's First Handicraft Policy." GK Today, November 8, 2022. <https://www.gktoday.in/rajasthans-first-handicraft-policy/>. Accessed 20 July 2023

⁹¹"25,46,285 Women Working in Handloom Sector of Textiles Industry," Press Information Bureau (Ministry of Textiles, March 16, 2022), <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1806546>, accessed on 22 January 2024

यूके सरकारचे भागधारक

यूके रिसर्च अँड इनोव्हेशन (UKRI)

ही यूके मधील विज्ञान आणि संशोधनासाठी राष्ट्रीय निधी देणारी संस्था आहे. UKRI ची स्त्री-पुरुष समानता योजना 2022-2026 आहे जी स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी संघटना-व्यापी कृती करण्यासाठी वचनबद्ध आहे ज्यामध्ये नियुक्ती आणि करिअर प्रगती, नेतृत्व आणि निर्णय घेणे, संशोधन आणि अध्यापन सामग्रीमध्ये लिंग मुख्य प्रवाहात आणणे आणि लिंग-आधारित हिंसाचार संबोधित करण्यासाठी यंत्रणा आहे.⁹² UKRI विविध परिषदांसोबत काम करते, त्यापैकी ब्रिटीश कौन्सिल कला आणि मानवता संशोधन परिषद (AHRC) सोबत काम करते. AHRC तत्त्वज्ञान आणि सर्जनशील उद्योगांपासून कला संवर्धन आणि उत्पादन डिझाइनपर्यंतच्या विषयांमध्ये उच्च दर्जाचे, स्वतंत्र संशोधनासाठी निधी देते. एचआरसी संधी, विविधता आणि सर्वसमावेशकतेच्या समानतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी वचनबद्ध आहे. AHRC समानता विविधता आणि समावेशन (EDI) कृती योजना, 2021, 2023 मध्ये अद्यतनित करण्यात आली आहे, सर्वसमावेशक संशोधन आणि नाविन्यपूर्ण प्रणालीला चालना देण्याचा त्यांचा हेतू लक्षात घेतो. कृती आराखडा तपशीलवार आहे, AHRC लिंगासह, EDI दृष्टीकोनातून बदल करायचा आहे अशा क्षेत्रांची रूपरेषा स्पष्ट करण्यात आली आहे.⁹³

संस्कृती, माध्यम आणि क्रीडा विभाग (DCMS)

हे सरकारी समानता कार्यालय (GEO) ची देखरेख करते. हे लिंग समानता, स्त्री-पुरुष अभिमुखता आणि ट्रान्सजेंडर समानतेवरील धोरणांचे नेतृत्व करते आणि संपूर्ण यूके सरकारमधील समानता कायदे व्यवस्थापित करते. DCMS शिक्षण विभागातील महिला आणि समानता मंत्री यांना अहवाल देतो. हे स्त्री-पुरुष समानतेवर काम करणाऱ्या संस्थांना निधी देते. उदाहरण: कृष्णवर्णीय आणि अल्पसंख्याक महिला आणि वृद्ध महिलांवरील हिंसाचार आणि हिंसेमुळे प्रभावित झालेल्या मुलींच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी⁹⁴, FTSE⁹⁵ बोर्डावरील लिंग समानता इत्यादी उपक्रमांवर काम करण्यासाठी कॉमिक रिलीफसोबत भागीदारी केली आहे.

यूके विद्यापीठे

एडिनबर्ग नेपियर युनिव्हर्सिटीची

वेबसाइट तिची समानता, विविधता आणि समावेश (ईडीआय) माहिती देते. त्यांची 'विस्तृत अभ्यास' धोरण (2016-2020) रणनीतीमध्ये प्रायोगिक कार्यशाळा आणि संसाधने समाविष्ट आहेत जी विविध शैक्षणिक स्तरावर स्त्री-पुरुषांना लक्ष्य करतात, दीर्घकालीन प्रभाव वचनबद्धतेचे प्रदर्शन करतात. ही वचनबद्धता संस्था ज्या भागधारकांशी संवाद साधत आहे त्यांच्याशी संवाद वाढवत आहे. या व्यतिरिक्त, विद्यापीठाकडे लिंग समानता कृती योजना 2021-2025 आहे, ज्यामध्ये नेतृत्वात महिलांचे प्रतिनिधित्व, कामाच्या धोरणांमध्ये लवचिकता, विद्यार्थी संस्थेतील लिंग संतुलन आणि लिंग आधारित हिंसाचार यासह नऊ परिणाम क्षेत्रांचा समावेश आहे.⁹⁶

युनिव्हर्सिटी ऑफ आर्ट्स लंडनने

त्यांचे EDI उद्दिष्ट आणि अहवाल त्यांच्या वेबसाइटवर, समानता कायदानुसार आवश्यक असलेल्या स्त्री-पुरुष वेतनातील तफावत विश्लेषणासह प्रकाशित केले आहेत. तथापि, उपलब्ध माहिती लिंग समानता उपक्रमांवरील भागीदारांसोबत सहकार्य करण्यासाठी विद्यापीठाच्या धोरणात्मक प्राधान्यांबद्दल अधिक तपशीलवार माहिती प्रदान केली नाही.⁹⁷

⁹² "Gender Equality Plan 2022 to 2026," UK Research and Innovation, July 11, 2022, <https://www.ukri.org/publications/ukri-gender-equality-plan/gender-equality-plan-2022-to-2026/#section-work-life-balance-and-organisational-culture-objectives..> Accessed on 25 May 2023

⁹³ "AHRC equality, diversity and inclusion action plan: research and innovation by everyone, for everyone," UK Research and Innovation, March 14, 2023, <https://www.ukri.org/publications/ahrc-equality-diversity-and-inclusion-action-plan/ahrc-equality-diversity-and-inclusion-action-plan-research-and-innovation-by-everyone-for-everyone/#section-ahrc-updated-edi-action-plan..> Accessed on 22 January 2024

⁹⁴ "Reports and Publications," Comic Relief, accessed January 22, 2024, <https://www.comicrelief.com/funding/reports-and-publications/>. Accessed January 22, 2024.

⁹⁵ "DCMS Leads the Way in Gender Equality." Diversity UK, July 2, 2014. <https://diversityuk.org/dcms-leads-way-gender-equality/>. Accessed on

⁹⁶ "Equality and Diversity Information," Equality and Diversity Information, accessed July 20, 2023, <https://www.napier.ac.uk/about-us/university-governance/equality-and-diversity-information..> Accessed July 20, 2023..

⁹⁷ "Equality Objectives and Reports," University of the Arts London, accessed July 20, 2023, <https://www.arts.ac.uk/about-ual/public-information/equality-objectives-and-reports..>

इतर भागधारक (युएन एजन्सी, एनजीओ, व्यावसायिक संघटना इ.)

UNESCO⁹⁸

UNESCO साठी स्त्री-पुरुष समानता ही सर्वोच्च जागतिक प्राथमिकता आहे, हे त्यांच्या लिंग-विशिष्ट कार्यक्रम आणि लिंग मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या प्रयत्नांतून दिसून येते. जागतिक स्तरावर, UNESCO स्त्री-पुरुष समानतेसाठी घेतलेले काही उपक्रम खाली दिले आहेत:

- ◆ लिंग अंतरावर संशोधन करणे आणि वर्षानुवर्षे अनेक प्रकाशनांद्वारे पुरावे आणि अंतर्दृष्टी प्रदान करणे
- ◆ डिजिटल सर्जनशील उद्योगांमध्ये मार्गदर्शन, निधी, पायाभूत सुविधा आणि सह-उत्पादन संधींद्वारे महिला निर्मात्यांना पाठिंबा देणे
- ◆ सशस्त्र संघर्षादरम्यान सांस्कृतिक संपत्तीचे रक्षण करण्यात त्यांच्या महत्त्वाच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करून महिला लष्करी कर्मचारी आणि शांततारक्षकांसह लक्षित कार्यशाळेद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण
- ◆ सांस्कृतिक अभिव्यक्तींच्या विविधतेच्या संरक्षण आणि संवर्धनावर 2005 अधिवेशन, जागतिक वारसा अधिवेशन आणि अमूर्त सांस्कृतिक वारशाच्या सुरक्षेसाठी 2003 च्या अधिवेशनासह त्याचे अधिवेशन एकत्रित करणे.

फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्री (FICCI)⁹⁹

FICCI या संस्थेने भारतातील कला आणि संस्कृती उद्योगाच्या वाढीसाठी धोरणात्मक चौकटीची गरज ओळखली आहे. म्हणूनच फिक्की ने कला आणि कला व्यवसायावर एक राष्ट्रीय समिती स्थापन केली आहे जी राष्ट्रीय धोरण अजेंडावर कला स्थानावर लक्ष केंद्रित करते, उद्योग हितधारकांना सहभागी करते आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी तयार करते.

FICCI ने टॅकिंग द टेम्परेचर, 2021, आर्ट ऑर्केस्ट्रटर्स: आर्ट्समध्ये भविष्यातील नेते तयार करणे, 2019, भारतात क्रिएटिव्ह आर्ट्स: थिएटर, नृत्य आणि हस्तकला उद्योग यासह कला आणि संस्कृतीवर अनेक अभ्यास प्रकाशित केले आहेत, लिंग समानतेवर त्याचे कलेवर धोरणात्मक प्राधान्य स्पष्ट केले नाही.

⁹⁸"Culture for Gender Equality Questions & Answers." UNESCO. Accessed July 20, 2023. https://en.unesco.org/sites/default/files/info_sheet_gender_equality.pdf.

⁹⁹"Art and Culture." Federation of Indian Chambers of Commerce and Industry. Accessed July 20, 2023. https://www.ficci.in/api/sector_details/2.

लॅक्मे फॅशन वीक (LFW)

हे लॅक्मे, RISE Worldwide (पूर्वीचे आयएमजी रिलायन्स) आणि फॅशन डिझाईन कौन्सिल ऑफ इंडिया (FDCI) यांनी संयुक्तपणे आयोजित केले आहे. एलएफडब्ल्यू कडे लिंगविषयक प्राधान्यक्रमांबद्दल किस्सा माहिती आहे, जसे की लिंग तटस्थ कपड्यांचा प्रचार करणे¹⁰⁰ आणि लिंग-आधारित हिंसाचाराच्या विरोधात मोहिमा¹⁰¹. तथापि, LFW's च्या लिंग प्राधान्यांवरील विशिष्ट तपशील सार्वजनिकरित्या उपलब्ध नाहीत. हा कार्यक्रम ग्रामीण महिलांनी डिझाइनर आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्यासह डिझाइनर आणि हस्तकला प्रदर्शित करण्यासाठी एक व्यासपीठ म्हणून काम करतो.

उदाहरण: 2018 मध्ये, CSR उपक्रमाचा एक भाग म्हणून, पाच डिझायनर्सनी उषा सिलाई स्कूलशी सहयोग करून डिझायनर आणि ग्रामीण कारागीर महिलांची दृष्टी एकत्र आणणारा संग्रह तयार केला.¹⁰²

फॅशन क्रांती¹⁰³

संशोधन, शिक्षण आणि वकिलीद्वारे नागरिक, ब्रँड आणि धोरणकर्त्यांना एकत्रित करणारी फॅशन अॅक्टिव्हिझम चळवळ आहे.

चळवळीचा जाहीरनामा खालील गोष्टींवर प्रकाश टाकतो:

- ◆ गुलामगिरी, शोषण, जास्त काम, छळ, भेदभावाचा गैरवापर न करणारे प्रतिष्ठित काम
- ◆ योग्य आणि समान वेतन
- ◆ लोकांकरिता आवाज उठवणे – कामाच्या ठिकाणी आणि समुदायासाठी सर्वत्र चांगल्या परिस्थितीसाठी वाटाघाटी करणे
- ◆ वंश, लिंग, वय, आकार किंवा योग्यतेतील भेद बाजूला सारून एकता, सर्वसमावेशकता आणि लोकशाहीला महत्त्व देतो.

या पैलूंचा या क्षेत्रातील महिलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांशी घट्टपणे संबंध येतो. फॅशन रिव्होल्यूशन 45 दशलक्ष-सशक्त भारतीय परिधान उद्योगातील प्रमुख महिला कामगारांचे महत्त्व ओळखते.

¹⁰⁰"FDCI X Lakmé Fashion Week Brings Gender-Neutral Fashion To Ramp." Outlook, 2022. <https://www.outlookindia.com/art-entertainment/lakme-fashion-week-brings-gender-neutral-fashion-to-ramp-photos-188468>. Accessed 20 July 2023

¹⁰¹"Celebrities, the Fashion Industry, and Global Partners Unite to Launch Anti Gender Violence Global Program at Lakmé Fashion Week." The World Bank, 2015. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2015/03/17/celebrities-fashion-industry-global-partners-unite-anti-gender-violence-global-program-lakme-fashion-week>.

¹⁰²"Lakmé Fashion Week: Indian Designers Collaborate with Usha Silai." Fashion Network, 2018. <https://in.fashionnetwork.com/news/lakme-fashion-week-indian-designers-collaborate-with-usha-silai,943348.html>. Accessed 20 July 2023

¹⁰³"MANIFESTO FOR A FASHION REVOLUTION." Fashion Revolution. Accessed July 20, 2023. <https://www.fashionrevolution.org/manifesto/>. Accessed 20 July 2023

05 शिफारशी

शिफारस 1

लिंग समस्यांवरील पुरावा आधार मजबूत करा

- ◆ भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष प्रश्नांवर संशोधन, अंतर्दृष्टी आणि पुरावे तयार करण्याची नितांत गरज आहे. हे लिंग-प्रतिसादात्मक धोरणे आणि स्त्री-पुरुष संवेदनशील/परिवर्तनात्मक कार्यक्रमांच्या विकासास समर्थन देईल, समानता आणि सर्वसमावेशकता वाढेल. मुख्य संशोधन क्षेत्रांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश असू शकतो:
 - साहित्य आणि प्रकाशन, संग्रहालये, उत्सव आणि द्विवार्षिक प्रदर्शने यांसारख्या विविध क्षेत्रांचा समावेश असलेल्या भारताच्या सर्जनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग, उपलब्धी आणि मार्गदर्शन.
 - भारतातील कला आणि तंत्रज्ञान उद्योगातील लिंग-संबंधित आव्हानांचे परीक्षण, विशेषतः एआय, व्हीआर, टेक आर्ट आणि त्यापुढील क्षेत्रात महिलांच्या रोजगाराच्या संधींवर लक्ष केंद्रित करणे.
- ◆ संशोधन आणि अंतर्दृष्टी सामायिक करण्यासाठी प्लॅटफॉर्म विकसित करणे आणि कला नेते, अभ्यासक आणि संशोधक यांच्यामध्ये कॉन्फरन्स, सेमिनार, गोल टेबल आणि लिंग समानतेवर लक्ष केंद्रित केलेल्या भागधारकांच्या सल्लामसलत यांच्याद्वारे नेटवर्किंग सुलभ करणे.
- ◆ देखरेख आणि मूल्यमापन (M&E) प्रणालींमध्ये स्पष्ट लिंग समानता परिणाम आणि निर्देशक समाविष्ट करून स्त्री-पुरुष संवेदनशीलता सुनिश्चित करणे. मूल्यमापनांमध्ये या प्रकल्पाचा महिला आणि लिंग अल्पसंख्याकांवर कसा परिणाम झाला याविषयीच्या प्रश्नांचा समावेश असावा.

शिफारस 2

महिला कलाकार आणि सर्जनशील व्यावसायिकांसाठी संधी निर्माण करणे

- ◆ सर्जनशील क्षेत्रातील महिला कलाकार आणि व्यावसायिकांची क्षमता वाढविण्यासाठी कला आणि संस्कृती संस्था, तसेच खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांमधील सहयोग आणि भागीदारीचा उपयोग केला जाऊ शकतो. विनिमय कार्यक्रम, प्रशिक्षण सत्र, नेतृत्व कार्यक्रम, मार्गदर्शन संधी आणि अनुदान आणि शिष्यवृत्तीची तरतूद यासारख्या विविध उपक्रमांद्वारे हे साध्य केले जाऊ शकते. कला आणि तंत्रज्ञानाची सांगड घालणाऱ्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणे महत्त्वाचे आहे, कारण या क्रॉसओव्हर फील्डमध्ये वाढ आणि नावीन्यतेची मोठी क्षमता आहे.
- ◆ कला आणि सर्जनशील उद्योगांमधील महिलांसाठी कल्पना सामायिक करण्यासाठी, प्रकल्पांवर एकत्र काम करण्यासाठी, त्यांचे करिअरच्या प्रगतीसाठी व्यावसायिक संबंध विकसित करण्यासाठी आणि कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील लिंग-संबंधित समस्यांसाठी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी नेटवर्किंग कार्यक्रम आयोजित करणे.

शिफारस 1

स्त्री-पुरुष समानतेसाठी बहु-भागधारक सहयोग आणि भागीदारी स्थापित करणे

- ◆ भारतामध्ये सर्वसमावेशक संस्कृती धोरण स्थापन करण्यासाठी विविध भागधारकांद्वारे चालू असलेल्या वकिली प्रयत्नांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेवर जोर देण्यात आला आहे याची खात्री करणे अत्यावश्यक आहे.
- ◆ वर्तमान धोरणांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचा दृष्टीकोन अंतर्भूत करण्यासाठी संबंधित सरकारी मंत्रालये आणि विभागांसह सहयोग करणे. प्रमुख भागधारकांमध्ये सांस्कृतिक मंत्रालय, वस्त्रोद्योग मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय इत्यादींचा समावेश असू शकतो.
- ◆ भारत सरकारच्या महत्वाच्या मंत्रालय आणि कार्यक्रमांसह सहयोग आणि भागीदारी वाढवून सर्जनशील आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील महिला उद्योजकतेचे महत्त्व अधिरेखित करणे. यामध्ये नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (NSDC) स्किल इंडिया मिशन, नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ एंटरप्रेन्युअरशिप अँड स्मॉल बिझनेस डेव्हलपमेंट (NIESBUD), नॅशनल हँडलूम डेव्हलपमेंट प्रोग्राम, नॅशनल रुरल लाईव्हलीहुड्स मिशन, नीती आयोगाच्या महिला उद्योजकता प्लॅटफॉर्म (WEP) आणि विविध राज्य सरकारे यांचा समावेश आहे, परंतु इतकेच मर्यादित नाही.
- ◆ लिंग समानता उपक्रम चालविण्यासाठी कला आणि संस्कृती संस्था आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यातील सहकार्य वाढवणे जसे की:
 - स्त्री-पुरुष समानता स्वीकारण्यासाठी जागरूकता वाढवणे आणि विविध सर्जनशील आणि सांस्कृतिक उद्योगांना संवेदनशील करणे. उदाहरण: लिंग-संवेदनशील मूल्य साखळी तयार करण्यासाठी फॅशन आणि हस्तकला संस्थांसोबत सहयोग करणे
 - शाश्वतता आणि कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी धोरणांचा अविभाज्य भाग म्हणून लिंग-केंद्रित कला आणि संस्कृती कार्यक्रम स्थापित करणे. यामध्ये महिला कलाकारांसाठी अनुदान आणि शिष्यवृत्ती, महिला कला, साहित्य, संगीत इत्यादींचा समावेश असलेले उत्सव आणि प्रदर्शने यांचा समावेश आहे.
 - राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्त्वे आणि निकषांमध्ये नावनोंदणी करणे, जसे की महिला सक्षमीकरण तत्त्वे (डब्ल्यूईपी), जे कॉर्पोरेट क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या पुढाकारांचा पुरस्कार करतात.
 - लिंग समानता प्राप्त करण्यासाठी प्रगतीचे मूल्यांकन आणि संप्रेषण करणे आणि खाजगी मालकीच्या कंपन्या आणि पुरवठा नेटवर्कमधील स्त्री-पुरुष असमानता सक्रियपणे हाताळण्यासाठी आणि निर्मूलन करण्यासाठी ज्ञानाचा वापर करणे.
 - स्त्री-पुरुष समानतेला चालना देण्यासाठी, इतर कंपन्यांना अशाच पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी खाजगी क्षेत्रातील उपक्रमांमधून चांगल्या पद्धती आणि यशोगाथा दाखवणे. हे कंपन्यांची ब्रँड प्रतिमा आणि प्रतिष्ठा सुधारण्यात देखील योगदान देते.

06 निष्कर्ष

द मिसिंग पिलर - यूएन शाश्वत विकास लक्ष्यांमध्ये संस्कृतीचे योगदान या शीर्षकाच्या ब्रिटिश कौन्सिलच्या अहवालात “सांस्कृतिक ज्ञान आणि कौशल्यांचे प्रसारण, सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण, समान हक्कांचा प्रचार आणि सांस्कृतिक प्रवेश, सांस्कृतिक जीवन आणि सांस्कृतिक आणि सर्जनशील उद्योगांची वाढ यासारख्या विविध पैलूंमध्ये लिंग संबंधांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे”.

ब्रिटीश कौन्सिलने कला आणि संस्कृती क्षेत्रातील निवडक उद्योगांमधील लिंग-संबंधित प्रश्नांवर प्रकाश टाकण्यासाठी हे लिंग विश्लेषण तयार केले आहे. अलीकडील प्रयत्न समजून घेण्यासाठी आणि देशातील विविध सर्जनशील व्यवसायांमधील महिलांशी संबंधित ज्ञानातील अंतर ओळखण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणून याची कल्पना करण्यात आली आहे. या विश्लेषणाचा उद्देश अधिक लिंग-संवेदनशील धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या विकासाला चालना देणे आणि भारतातील कला आणि संस्कृती क्षेत्रात लिंग समानता वाढवणे हा आहे. G20 च्या नवी दिल्ली लीडर्स डिव्हेलपमेंटमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे या गुंतागुंतीच्या समस्यांचे सखोल परीक्षण केल्याने संस्कृतीची “एसडीजी चे परिवर्तनशील” म्हणून जाणीव होऊ शकते.

07 संदर्भ

- ◆ British Council. “Guide to addressing gender equality (2018).
https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/gender_guide_external_july_2019.pdf
- ◆ Conor, Bridget. Publication. Gender & Creativity, Progress on the Precipice. UNESCO 2005 Convention Global Report Series, Special Edition 2021,
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375706>.
- ◆ UNESCO. UNESCO, March 8, 2021.
<https://www.unesco.org/en/articles/new-unesco-publication-investigates-state-gender-equality-cultural-and-creative-sectors#:~:text=The%20report%20also%20highlights%20innovative,artistic%20work%20and%20cultural%20employment>.
- ◆ Working paper. G20 Culture Working Group Background Paper: Promotion of Cultural and Creative Industries and Creative Economy. UNESCO, 2023.
<https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2023/04/India%20CWG%20Background%20Paper%20Priority%203.pdf>.
- ◆ Kukreja, Prateek, Havishaye Puri, and Dil Bahadur Rahut. Working paper. Creative India: Tapping the Full Potential. Asian Development Bank Institute, December 2022.
<https://doi.org/10.56506/KCBI3886>.
- ◆ “India - Knitting the Future.” Invest India, n.d.
<https://www.investindia.gov.in/sector/textiles-apparel>.
- ◆ Sudalaimuthu S, and Devi S. “Handloom Industry in India.” Fibre2Fashion, July 2007.
<https://www.fibre2fashion.com/industry-article/2269/handloom-industry-in-india#:~:text=One%20of%20the%20earliest%20to,largest%20employment%20generator%20after%20agriculture.&text=ROLE%20OF%20HANDLOOM%20SECTOR%3A,role%20in%20the%20country's%20economy>
- ◆ Rahman, Hiba. “Patriarchy And Weaving: The Curious Case Of Uttar Pradesh’s Women Weavers.” Feminism in India, January 9, 2023.
<https://feminisminindia.com/2023/01/09/patriarchy-and-weaving-the-curious-case-of-uttar-pradeshs-women-weavers/>.
- ◆ “Factsheet: India’s Clothing Industry.” Femnet, n.d.
<https://femnet.de/en/materials-information/country-profiles/india.html>
- ◆ WORKING CONDITIONS OF MIGRANT GARMENT WORKERS IN INDIA A Literature Review. ILO, 2017.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_554809.pdf.
- ◆ Sharma, Gunjan. ‘A Critical Note on Women’s Work in Indian Garment Manufacturing’. Public Policy India. 10 Feb, 2023.
<https://publicpolicyindia.com/2023/02/10/a-critical-note-on-womens-work-in-indian-garment-manufacturing/>
- ◆ Dhar, Shobita. “India’s First Women Apparel Pattern-Makers.” Times of India. Accessed December 29, 2023.
<https://timesofindia.indiatimes.com/home/sunday-times/indias-first-women-apparel-pattern-makers/articleshow/68540896.cms>.
- ◆ Silliman Bhattacharjee, Shikha, and Alysha Khambay. Rep. Unbearable Harassment The Fashion Industry And Widespread Abuse Of Female Garment Workers In Indian Factories . Business and Human Rights Resource Centre, 2022.
https://media.business-humanrights.org/media/documents/2022_GBvH_Briefing_latvnJb.pdf
- ◆ Jaswal, Mansi. “What Women Entrepreneurs Need to Shine in the MSME Sector? Experts Explain.” Mint. 10 January 2023,
<https://www.livemint.com/news/india/heres-what-women-entrepreneurs-need-to-shine-in-the-msme-sector-11673324338271.html>.
- ◆ Krishnamoorthy, Priya; Srinivasan, Nima; Subramanyam, Aparna; Chiu, Bonnie; Salian Rashmi; Sachan Shailja; Krishna Amrutha; and Bouet Louse. Business of Handmade. “Financing a Handmade Revolution: How Catalytic Capital Can Jumpstart India’s Cultural Economy.” 200 Million Artisans, 2023. <https://www.businessofhandmade2.com/>
- ◆ Value Proposition of the Indian Publishing Trends, Challenges, and Future of the Industry. Association of Publishers of India and EY-Parthenon, May 2021.
- ◆ Women are now publishing more books than men - and it’s good for business, March 8, 2023.
<https://www.weforum.org/agenda/2023/03/women-are-now-publishing-more-books-than-men-and-its-good-for-business/>.
- ◆ Singh, Ravindra Kumar. “Indian Women Writers and Its Feminism in English”, Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education. Volume: 16 / Issue: 5, April 2019.
- ◆ Chakrabarti, Paromita. “Press(Ing) Business: Decoding Feminist Publishing In India.” Feminism in India, July 27, 2020.
<https://feminisminindia.com/2020/07/27/feminist-publishing-in-india-business/#:~:text=of%20outmost%20importance.,Publishing%20houses%20such%20as%20Kali%20for%20Women%2C%20Zubaan%2C%20Women%20Unlimited,made%20way%20for%20feminist%20publishing>.
- ◆ Ritu Menon, “Feminist Writing and Women in Publishing”, Samyukta, Jan 2015

- ◆ Weinberg, Dana B. and Kapelner, Adam. "Comparing gender discrimination and inequality in indie and traditional publishing". Abstract. Plos One. 9 April, 2018, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0195298>
- ◆ Raina, Vivek. "How the Indian Music Market Is Balancing the Scales between Original Soundtrack and Independent Music." Financial Express, September 18, 2022. <https://www.financialexpress.com/business/brandwagon-how-the-indian-music-market-is-balancing-the-scales-between-original-soundtrack-and-independent-music-2672375/>.
- ◆ Publication. Tuning into Consumer March 2022 Indian M&E Rebounds with a Customer-Centric Approach. EY FICCI, March 2022. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_in/topics/media-and-entertainment/2022/ey-ficci-m-and-e-report-tuning-into-consumer_v3.pdf.
- ◆ Agarwal, Aarushi. "Women in Music: New Initiative Addresses Gender Disparity in India, as on-Demand Streaming Goes Big." Firstpost, September 13, 2019. <https://www.firstpost.com/entertainment/women-in-music-new-initiative-addresses-gender-disparity-in-india-as-on-demand-streaming-goes-big-7254431.html>.
- ◆ Gurbuxani, Amit. "Record labels, management companies must step up to address gender disparity in Indian indie music scene", Firstpost, March 28, 2019. <https://www.firstpost.com/entertainment/record-labels-management-companies-must-step-up-to-address-gender-disparity-in-indian-indie-music-scene-6327331.html>
- ◆ Sacheti, Priyanka. "Gendering of Museum Spaces." Web log. Rereeti Revitalising Museums (blog), March 2, 2017. <https://rereeti.org/blog/2741-2/#:~:text=She%20observed%20that%20women%20tended,prolonged%20engagement%20with%20street%20art>.
- ◆ Halperin, Julia. "The 4 Glass Ceilings: How Women Artists Get Stuffed at Every Stage of Their Careers." artnet, December 15, 2017. <https://news.artnet.com/market/art-market-study-1179317>.
- ◆ "Feminism in Indian Art." MAP Academy, June 13, 2023. <https://mapacademy.io/article/feminism-in-indian-art/>.
- ◆ Treviño, Veronica, Zannie Giraud Voss, Christine Anagnos, and Alison D. Wade. Rep. The Ongoing Gender Gap in Art Museum Directorships. Association of Art Museum Directors. n.d. <https://aamd.org/sites/default/files/document/AAMD%20NCAR%20Gender%20Gap%202017.pdf>.
- ◆ Lamade, Sarah. "Issues faced by Museum Professionals: A comparison between India & U.S." Sarah Lamade, Web log. Rereeti Revitalising Museums (blog), July 2, 2018. <https://rereeti.org/blog/comparing-issues-for-museum-professionals-india-vs-u-s/#:~:text=Of%20three%20of%20the%20most,the%20direction%20of%20male%20leadership>
- ◆ Sacheti, Priyanka. "Is the future female? Gender equality and equity in museum leadership", web log, Rereeti Revitalising Museums (blog), March 16, 2017, <https://rereeti.org/blog/is-the-future-female/>
- ◆ "68% of the World Population Projected to Live in Urban Areas by 2050, Says UN." Department of Economic and Social Affairs, May 18, 2018. <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html#:~:text=Projections%20show%20that%20urbanization%2C%20the,and%20Africa%2C%20according%20to%20a>.
- ◆ "Celebrating Women Protecting Cultural Heritage." World Monuments Fund. n.d. <https://www.wmf.org/slideshow/celebrating-women-protecting-cultural-heritage>.
- ◆ Bhandari, Bibek. "In India, Women-Led Heritage Walks Spotlight Old Delhi's Centuries-Old Colourful 'Twisted' History." South China Morning Post. December 10, 2023. <https://www.scmp.com/week-asia/people/article/3244409/india-women-led-heritage-walks-spotlight-old-delhis-centuries-old-colourful-twisted-history>
- ◆ Balasubramanian, Roshne. "Reclaiming the Night: Chennai's Unique Night Walk Spotlights Women's Historical Contributions and Promotes Safety Dialogues." South First, October 5, 2023. <https://thesouthfirst.com/featured/reclaiming-the-night-chennais-unique-night-walk-spotlights-womens-historical-contributions-and-promotes-safety-dialogues/>.
- ◆ Kesarkar Gavankar, Anusha. "Building Gender-Responsive Cities." Observer Research Foundation, November 7, 2022. <https://www.orfonline.org/expert-speak/building-gender-responsive-cities#:~:text=Cities%20become%20discriminatory%20through%20their,and%20involve%20socio%20legal%20implications>.
- ◆ Nikore, Mitali and Uppadhayay, Ishita. "India's gendered digital divide: How the absence of digital access is leaving women behind".
- ◆ Observer Research Foundation. August 22, 2021. <https://www.orfonline.org/expert-speak/indias-gendered-digital-divide/>

- ◆ Rasheed, Nadia. "How Digital Literacy Can Bring in More Women to The Workforce." Web log. UNDP India (blog), April 27, 2021. <https://www.undp.org/india/blog/how-digital-literacy-can-bring-more-women-workforce#:~:text=In%20India%2C%20only%2033%25%20of,figure%20drops%20to%20around%2025%25.>
- ◆ Posetti, Julie, Nermine Aboulez, Kalina Bontcheva, Jackie Harrison, and Silvio Waisbord. Publication. Online Violence Against Women Journalists: A Global Snapshot of Incidence and Impacts. UNESCO, 2020. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375136>.
- ◆ "Bumble India Safety Guide: How to Identify and Report Online Harassment." Bumble, 2022. <https://bumble.com/en-in/the-buzz/safety-center-bumble-india>.
- ◆ Misha. "Harassment Of Women In Digital Space; A Challenging Issue For Law Enforcement." Legal Service India . n.d. <https://www.legalserviceindia.com/legal/article-10742-harassment-of-women-in-digital-space-a-challenging-issue-for-law-enforcement.html>.
- ◆ Wang, Vivian, and Dali Wang. Rep. The Impact of the Increasing Popularity of Digital Art on the Current Job Market for Artists. Art and Design Review, 2021. https://www.scirp.org/pdf/adr_2021072114171398.pdf.
- ◆ Krishnan, Aditya. "Indian Women in STEM: Are They Underrepresented?" Economic Times. April 28, 2023. <https://etinsights.et-edge.com/indian-women-in-stem-are-they-underrepresented/>.
- ◆ Stathoulopoulos, Kostas, and Juan Mateos-Garcia. Publication. Gender Diversity in AI Research. Nesta, July 2019. https://media.nesta.org.uk/documents/Gender_Diversity_in_AI_Research.pdf,
- ◆ "Gender and AI: Addressing Bias in Artificial Intelligence." International Women's Day. <https://www.internationalwomensday.com/Missions/14458/Gender-and-AI-Addressing-bias-in-artificial-intelligence>.
- ◆ Krishnan, Parvathy, Rama Devi Lanka, and Swetha Kolluri. "Is AI Industry Gender-Blind?" Businessline, February 10, 2023. <https://www.thehindubusinessline.com/opinion/is-ai-industry-gender-blind/article66494829.ece>.
- ◆ Sahni, Kivleen. "Bring it on – Digital Art Storms the Internet in India". The Citizen. <https://www.thecitizen.in/index.php/en/NewsDetail/index/16/19180/Bring-It-On----Digital-Art-Storms-the-Internet-in-India>.
- ◆ Roychoudhury, Supriya. "The Art of Resistance: When Imagination Meets Technology at Protests from India to Chile." Scroll.In. <https://scroll.in/article/954091/the-art-of-resistance-when-imagination-meets-technology-at-protests-from-india-to-chile>.
- ◆ Basu, Ritupriya. "How Designers in India Turned Digital Tools into Virtual Grounds of Activism." Ritupriya Basu, July 15, 2020. <https://www.ritupriyabasu.com/features/2022/2/28/how-designers-in-india-turned-digital-tools-into-virtual-grounds-of-activism>.
- ◆ Quinn, Bernadette. "Arts Festivals and the City", Urban Studies, Vol. 42, No. 5/6 , Review Issue: Culture-Led Urban Regeneration, 2005, pp. 927-943, https://www.jstor.org/stable/pdf/43197305.pdf?refreqid=excelsior%3A5bb5a615d70202324f418de76983a3c5&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1
- ◆ Publication. Reshaping Policies for Creativity, Addressing Culture As a Global Public Good . UNESCO, 2022. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380491>
- ◆ Jeon, Myunghee Mindy. "Impacts of Festivals and Events." In Routledge eBooks, 32–50, 2020. <https://doi.org/10.4324/9780429274398-4>
- ◆ Ghosh, Niharika. "Be Proud, Be You: 5 Festivals Celebrating Gender Diversity ." Festivals from India, April 6, 2023. <https://www.festivalsfromindia.com/5-inclusive-festivals-celebrating-gender-diversity/>.
- Muñoz-Alonso, Lorena. "Artist Anita Dube Appointed Curator of 2018 Kochi-Muziris Biennale." Artnet, April 4, 2017. <https://news.artnet.com/art-world/anita-dube-curator-2018-kochi-muziris-biennale-913853#:~:text=The%20Indian%20artist%20Anita%20Dube,on%20March%2029%20in%20Kochi>.
- ◆ Hampel, Annika. "India's Non-Policy Towards The Diversity Of Arts And Culture." Arts Management Network - State of the Arts. Accessed September 20, 2023. <https://www.artsmanagement.net/Articles/Cultural-Policy-in-India-India-s-Non-Policy-towards-the-Diversity-of-Arts-and-Culture,4223>.
- ◆ "National Textile Policy 2000." Ministry of Textiles, 2000. https://texmin.nic.in/sites/default/files/policy_2000.pdf.
- ◆ "New Textile Policy ." Press Information Bureau , February 12, 2021. <https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1697401#:~:text=In%20the%20budget%202021%2D22,one%20place%20with%20plug%20%26%20play>.

- ◆ “Comprehensive Handicrafts I’ Cluster Development Scheme (Chcds) Guidelines.” Development Commissioner (Handicrafts). Accessed July 14, 2023. <https://www.handicrafts.nic.in/pdf/Scheme.pdf#page=8>.
- ◆ “National Education Policy 2020.” Ministry of Education , 2020. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf.
- ◆ “Textiles Ministry for Inclusion of Handloom Weavers under NREGA .” The Economic Times, 2014. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/textiles-ministry-for-inclusion-of-handloom-weavers-under-nrega/articleshow/28848389.cms?from=mdr>.
- ◆ National Rural Livelihood Mission (NRLM) Manual for District 2017 National Rural Livelihood Mission Manual for District - Level Functionaries § (2017). <https://darpg.gov.in/sites/default/files/National%20Rural%20Livelihood%20Mission.pdf>.
- ◆ Mubayi, Yaaminey. Rep. Policy Gaps Study on the Crafts Sector in India. All India Crafts & Craftworkers Welfare Association . Accessed July 19, 2023. <https://www.aiacaonline.org/wp-content/uploads/2018/06/Final-Policy-Gaps-Study.pdf>.
- ◆ National Skills Development Mission A Framework for Implementation §. Accessed July 20, 2023. <https://www.msde.gov.in/sites/default/files/2019-09/National%20Skill%20Development%20Mission.pdf>.
- ◆ “Rajasthan’s First Handicraft Policy.” GK Today, November 8, 2022. <https://www.gktoday.in/rajasthans-first-handicraft-policy/>.
- ◆ “25,46,285 Women Working in Handloom Sector of Textiles Industry.” Press Information Bureau. Ministry of Textiles, March 16, 2022. <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1806546>.
- ◆ “Gender Equality Plan 2022 to 2026.” UK Research and Innovation, July 11, 2022. <https://www.ukri.org/publications/ukri-gender-equality-plan/gender-equality-plan-2022-to-2026/#section-work-life-balance-and-organisational-culture-objectives>.
- ◆ “AHRC equality, diversity and inclusion action plan: research and innovation by everyone, for everyone”. UK Research and Innovation. March 14, 2023. <https://www.ukri.org/publications/ahrc-equality-diversity-and-inclusion-action-plan/ahrc-equality-diversity-and-inclusion-action-plan-research-and-innovation-by-everyone-for-everyone/#section-ahrc-updated-ed-i-action-plan>
- ◆ “Reports and Publications.” Comic Relief. <https://www.comicrelief.com/funding/reports-and-publications/>.
- ◆ “DCMS Leads the Way in Gender Equality.” Diversity UK, July 2, 2014. <https://diversityuk.org/dcms-leads-way-gender-equality/>.
- ◆ “Equality and Diversity Information .” Equality and Diversity Information. <https://www.napier.ac.uk/about-us/university-governance/equality-and-diversity-information>.
- ◆ “Equality Objectives and Reports.” University of the Arts London. <https://www.arts.ac.uk/about-ual/public-information/equality-objectives-and-reports>.
- ◆ “Culture for Gender Equality Questions & Answers .” UNESCO. https://en.unesco.org/sites/default/files/info_sheet_gender_equality.pdf.
- ◆ “Art and Culture.” Federation of Indian Chambers of Commerce and Industry. https://www.ficci.in/api/sector_details/2.
- ◆ “FDCI X Lakmé Fashion Week Brings Gender-Neutral Fashion To Ramp.” Outlook, 2022. <https://www.outlookindia.com/art-entertainment/lakme-fashion-week-brings-gender-neutral-fashion-to-ramp-photos-188468>.
- ◆ “Celebrities, the Fashion Industry, and Global Partners Unite to Launch Anti Gender Violence Global Program at Lakmé Fashion Week.” The World Bank, 2015. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2015/03/17/celebrities-fashion-industry-global-partners-unite-anti-gender-violence-global-program-lakme-fashion-week>.
- ◆ “Lakmé Fashion Week: Indian Designers Collaborate with Usha Silai.” Fashion Network, 2018. <https://in.fashionnetwork.com/news/lakme-fashion-week-indian-designers-collaborate-with-usha-silai,943348.html>.
- ◆ “Manifesto For A Fashion Revolution.” Fashion Revolution. <https://www.fashionrevolution.org/manifesto/>.

**BRITISH
COUNCIL**